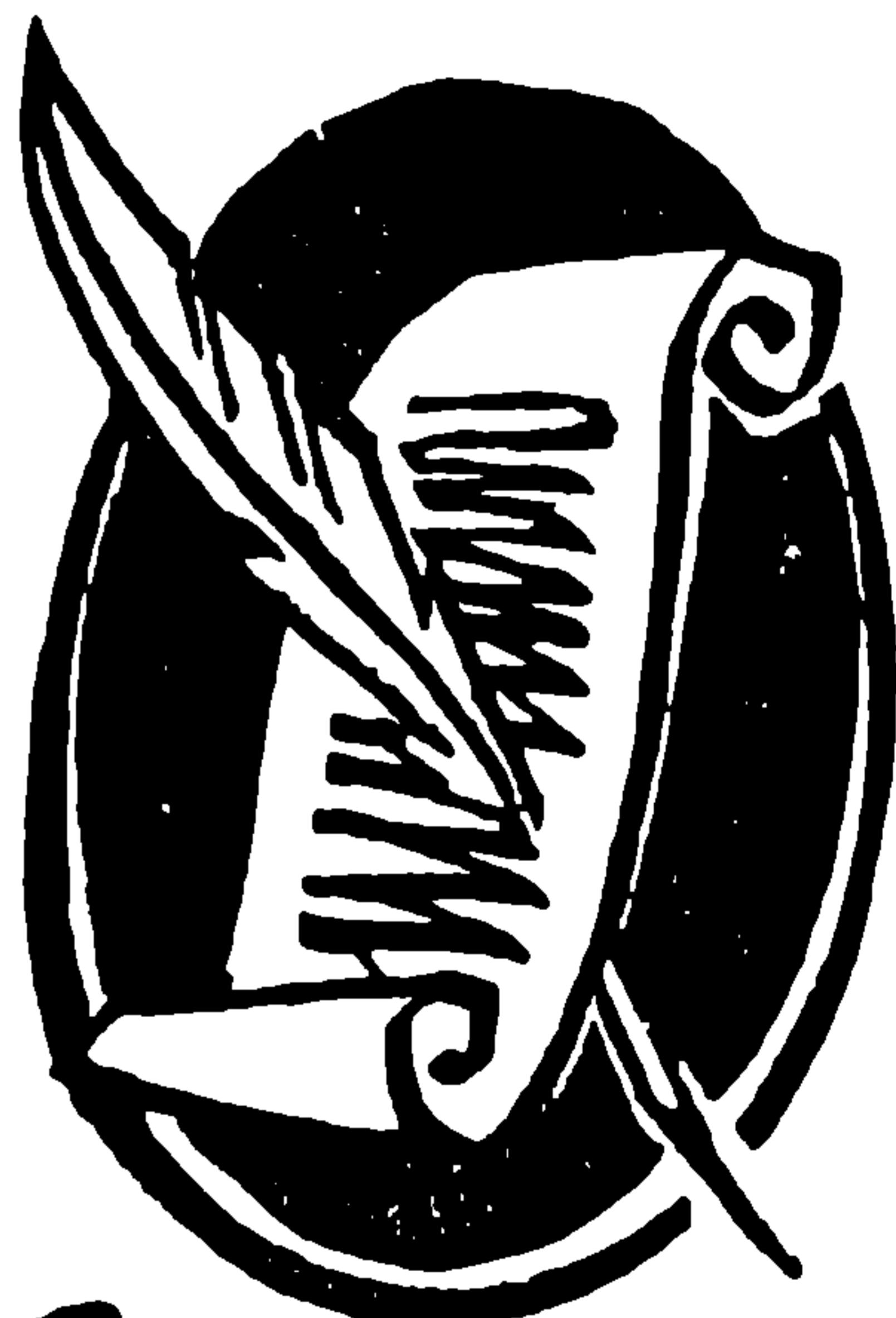

ЛІСТИ ДО ПРИЯТЕЛІВ

*Letters
to Friends*

РІК XIV. Ч. 163 - 164
КНИЖКА 11 - 12, 1966

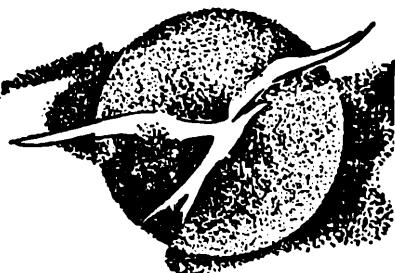
Листи до **ПРИЯТЕЛІВ**

LETTERS TO FRIENDS

Листи до **ПРИЯТЕЛІВ**

LETTERS TO FRIENDS

1957 — 1958 Мистецькі обкладинки Зенона Голубця 1959 — 1960

Основник і гол. редактор 1953-1966: д-р Микола Шлемкевич +

З а р е д а к ц і ю : В. Рудко

За видавництво: Кость Паньківський, Ярослав Заремба, Роман Савицький, Марта Шлемкевич-Савицька, Лев Ломиш.

З М І С Т :

Омелян Пріцак: Аетор „Слова о полку Ігоревім”	1
Іван Лисяк-Рудницький: Україна між Сходом і Заходом	12
Д. Козій: Довір'я до буття	20
Посполит Гіриш: Поворот до Вінниці	29
Іван Фізер: Про мистецьку свободу та ідеологічну заангажованість	40
Кость Паньківський: Думки напереломі року	44
Михайло Добрянський: Проблема Короленка	53
Осині Данко: З нових книжок	55
В. Р.: З редакційного нотатника	58

Листи до Приятелів

LETTERS TO FRIENDS

Рік XIV. ч. 163-164

Книжка 11-12, 1966

Омелян Пріцак

АВТОР „СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ“*)

I

Хоч відносно авторства „Слова“ існує багато гіпотез різної варності і через те тяжко звести всі припущення під один знаменник, все таки можна встановити деякі „точки опору“, що сьогодні праймаються більшістю вчених.

Позволю собі тут підсумувати оці „точки опору“:

Автор „Слова“:

1. був віймковою індивідуальністю в Старій Русі;
2. не був духовною особою;
3. не був народним бардом-співаком;
4. був із княжих дружинників;
5. був літератором;
6. мав першорядне образування як у староруській так і в візантійській літературах; в обох тих літературах, зокрема у візантійській, він був надзвичайно начитаним.

Відносно його походження можна знайти в науковій літературі чотири можливості.

Він був:

1. бродячим членом дружини, що переходив від одного княжого столу до другого. Це з огляду на „апострофи“, звернення до цілої низки князів, а не до одного;
2. київським боярином — з огляду на значення, що він його надав київському князеві Святославові Всеволодовичеві;
3. чернігівським боярином — з огляду на героя „Слова“, члена чернігівської династії, та на чернігівський характер твору;
4. галицьким боярином — з огляду на прекрасну апострофу до Ярослава Осьмомисла, а також з огляду на те, що з літературної точки погляду „Слово“ належить до „галицької школи“ („добра орнаментального стилю“ — за визначенням Дмитра Чижевського).

*) Доповідь, читана на пленарній конференції УВАН дня 18-го грудня 1965, являється розділом (підготованої до друку) монографії Автора п. н. „Слово о полку Ігоревім“ і евразійський степ».

Такі праці друкуються з правил на сторінках наукових видань. Ми друкуємо її на сторінках „Листів“ не тільки з уваги на широкий інтерес до теми; нашим бажанням є теж увести читача в лябораторію дослідника.

Ми зразу ж задержимося дещо ближче на тій останній можливості бо результати дослідів останніх десятиліть направляють нашу увагу саме в цю сторону.

Досліди Романа Якобсона та його школи доказали поза всяким сумнівом, що автор „Слова” не тільки знов, але й проводив на практиці візантійську теорію *ars poetica*, що розгорнена в творі Георгія Хсрольбоска про тропи та фігури.

Коли візьмемо до уваги, що у другій половині 12 ст. тільки Галицька держава („земля”) мала спільну границю з Візантією та дуже живі контакти з тим основним культурним і політичним центром східної половини Європи (пригадую, що напр. на дворі Осьмомисла перебував високообразований та галантний Андронік Комнен, двоюрідний брат і політичний суперник величавого імператора Мануїла), то мабуть треба буде нам повернутися до старої гіпотези (з р. 1887) галичанина Антона Петрушевича (1821 — 1913), відновленої недавно (1945) московським академіком (та москвичем!) Олександром С. Орловим (1871 — 1947), а саме, що автор „Слова” був галичанином, або конкретніше: із галицьких бояр.

Акад. Орлов пише: „Можливо, що автор „Слова” попав на ліву сторону Дніпра, в Чернігівщину, до новгород-сіверського князя Ігоря із галицької області, наприклад разом із галицькою княжною Євфросинією Ярославною, що стала жінкою Ігоря. Про південно-західне походження автора свідчить — на мій погляд — і мова твору, і особливе панегіричне відношення до Ярослава Галицького, і близькість у стилю до Галицько-волинського літопису”.

II

По смерті Романа Мстиславича, в часах другого „великого м’ятежа” (1205 — 1214), найвизначнішою постаттю з-поміж великих бояр Галича, що в його руках була фактична влада в краю, був безперечно Володислав Кормильчик.

Слово „кормильчик” значить „син кормильця”, а кормильтець (часто називаний дядько) — це найвища гідність, яку міг осягнути керівний член дружини (восвода). Він — вихователь княжих синів, зокрема престолонаслідника. Кормильтець, вихователь княжича як у науках, зокрема „політичних”, так і у воєнному мистецтві, а в часах неповнолітності князя він — регент держави.

Чиїм сином був Володислав Кормильчик? Кормильцем якого княжича був його батько? Цікаво, що досі в історіографії нікто таких питань не поставив, хоч відповідь на них цілком у сфері можливого. Батько Володислава міг бути кормильцем місцевого галицького князя, а не синів волинського князя Романа Мстиславича. Очевидно, тут можуть входити в рахубу тільки Ярослав Осьмомисл та його єдиний законний син, Володимир Ярославич.

У некрології Осьмомисла, що находитися в Іпатському літописі, читаємо таку характеристику того володаря: „Це був князь мудрий і красномовний, богобоязливий, чесний у відношенні до земель і славинь полками: де була йому обида, він сам не ходив туди зі своїми полками, але посылав їх з восводами”.

Очевидно, що в часи правління такого князя значення кормильця-восводи в державі було настільки значне, що тут непотрібно було докладніших означенінь. „Кормильчик” або „Володислав” — це всім добре відомий син полководця *par excellence* часів Осьмомисла.

Чи в джерелах засвідчена така визначна постать полководця Осьмомисла? Так, це воєвода Коснятин (Костянтин) Сірославич.

Уперше він згадується під р. 1157. Ярослав післав „Коснтина Сірославича з численною дружиною” до свого тестя Юрія Долгорукого, князя суздальського, в дуже делікатній справі, а саме, щоб дістати в свої руки свого свояка Івана Ростиславича Берладника, претендента на галицький стіл, що тоді перебував у Юрія.

Три роки пізніше, у 1160 р., „Коснтина Сірославич з галичанами” успішно помагає чернігівському князеві Святославові Ольговичеві, (1157 — 1166), батькові Осьмомислового зятя і героя „Слова”, Ігоря Святославича, при облозі міста Виціжа. Там замкнувся ворог Святослава Ольговича, Святослав Володимирович із лінії чернігівських Давидовичів.

До речі, тут очевидний доказ безпосередніх, особистих зв'язків і спільних акцій поміж галицьким кормильцем (очевидно, заразом теж із кормильчиком, бо трудно собі уявити, щоб воєвода-батько не привчав своїому мистецтву свого власного сина), і галузю чернігівської династії, що володіла Новгородом-Сіверським. Підкреслюю: це йдеться тут про лінію батька Ігоря Святославича!

Для нас також дуже важна стаття 1172 р. Іпатського літопису. В першу чергу тому, що там находимо недвозначне підтвердження нашого припущення, що Коснтин був воєводою-кормильцем синів Ярослава, (зокрема престолонаслідника — Володимира), які при наїмі вчилися воєнного мистецтва. Там читасмо виразно: „Коснтин же з Ярославичами був воєводою з галичанами”.

Події описані тут малоють нам докладніше ту барвисту і сильну індивідуальність. Коснтин — не тільки полководець. Він — мастерний дипломат школи Володимира, що у справах державної ратії не перебирає у засобах. Він упевнений в дії, і не боїться навіть міняти рішення свого володаря, якщо того вимагає державна потреба.

Ярослав післав був Коснтина помагати київському князеві Мстиславові Ізяславичеві (1167 — 1169; батькові Романа!) облягати Вишгород, де заперся був його ворог, Давид Ростиславич. Але Коснтин рішив, що немає сенсу помагати синові колишнього головного ворога Галицької держави, і після п'яти днів він заявив Мстиславові, що „мій князь Ярослав велив мені стояти біля Вишгорода п'ять днів і опіля повернатися додому”.

Надаремно Мстислав старався його задержати, покликаючись на те, що „мені брат Ярослав так мовить: доки не наладнаш справ із братією, доти не пускай полків моїх від себе”.

Літописець кінчить оповідання так: „Вони [кормилець зі своїми боярами] написали ложну грамоту, піslали її до Ізяслава, і пішли від його галичани”.

Очевидно, Коснтин як освічена людина, член двору Осьмомисла (що був — підкresлюмо — приятелем високоосвіченого візантійського царевича) був майстром у писанні та міг підфальшувати грамоту князя, якщо того вимагала державна потреба. Безсумнівно він володів різними стилями, зокрема стилем мови актів.

Нам впадається, що тепер не може бути ніякого сумніву, що воєвода-кормилець Коснтин Сірославич був галицьким кормильцем reg excellence другої половини 12 ст., та що Володислав Кормильчик, керівник галицької політики pp. 1206 — 1214, був його сином.

III

Спеціально важну роль відіграв: . Коснятин Сірославич у трагічній родинній історії Ярослава Осьмомисла із 1173 р. Він явно став проти незаконної жінки Осьмомисла, Настаськи, із нового боярського роду в Галичі Чагрів (турецького походження), в обороні законної княгині Ольги Юріївни та свого вихованця, престолонаслідника Володимира Ярославича. Іпатський літопис подає: „Того ж року Ярославова княгиня виїхала із Галича до Ляхів із сином Володимиром; Коснятин Сірославич і численні бояри були там з нею 8 місяців”.

Втікачі очевидно шукали захисту у великопольського князя Одона Мсшковича, що біля 1170 р. одружився з дочкою Ольги та Осьмомисла.

Це заразом наша остання літописна вістка про діяльність Коснятині Сірославича.

Боярська революція в Галичі винищила Чагрів, тих *homines novi* чужого походження; бояри арештували і спалили на костирі Настаську, її сина Олега ув'язнили, і закликали високопоставлених добровільних емігрантів повернутися до краю.

Але згода в родині Осьмомисла тривала недовго. Вже у наступному році Ольга з сином мусіли знову шукати прибіжище у своїків; тим разом вони не покинули Русі, що створило для них тяжку ситуацію. Могутній Осьмомисл вимагав видачі втікачів, і кожнотаскай протектор мусів просити останніх шукати прибіжище деіде. І так Ольга з сином побувала у своєка (на жаль, не знаємо, яке це було посвоячення) Ярослава Ізяславича, князя луцького, у брата Ольги Михайла Юрієвича в Торчеську на Київщині, вкінці у Святослава Всеволодовича у Чернігові (1166 — 1176), тестя Володимира Ярославича. Скітальство надійшло Ользі; вона з Чернігова повернулася до своєї північної батьківщини, де й померла в 1182 р. Володимир мусів знову помиритися з батьком.

Але за яких сім років, коло 1180 р., Ярослав знову прогнав сина. Володимир просив прибіжище у різних князів, близьких і даліших своїків, але всі вони, боячись Осьмомисла, не дозволяли йому довго залишатись на одному місці. Володимир побував у таких князів: у Романа Мстиславича Волинського, в Інгваря Ярославича Дорогобужського, у приятеля галицької династії Святополка Юрієвича Турівського, в Давида Ростиславича Смоленського, наприкінці у свого дядька, Всеволода Юрієвича (пізнішого „Большое Гнездо“) Суздалського.

Тільки чоловік Володимирової сестри, Ярославні зі „Слова“, Ігор Святославич Новгород-Сіверський не побоявся свого грізного тестя і дав утікачеві прибіжище, де Володимир пробув спокійно більше двох років, аж поки Ігореві не вдалося остаточно погодити батька з сином. Він післав Володимира Ярославича в Галич у супроводі свого сина Святослава, десь у 1184 р., в кожному разі перед походом 1185 р.

Тепер маємо право приймати, що кормилець Коснятин Сірославич (очевидно зі своїм сином Володиславом) виконував свій обов'язок супроти престолонаслідника і скитався разом з ним (і його матр'ю) на другому (1174 — 1175) і третьому (1180 — 1184) вигнанні.

Ми бачили, що галицькі втікачі найшли по довгім скитанні тепле й безпечне прибіжище тільки на дворі Ігоря Святославовича. Очевидно

з того часу — на нашу думку — датуються дружні взаємини поміж Ігорем та його синами (зокрема Володимиром) з однієї сторони, та кормильцем Коснятином і його синами (зокрема Володиславом) з другої.

Ярослав Осьмомисл помер 1 жовтня 1187 р. і зразу почався „м'яtek великий в Галицькій землі”.

В р. 1202 кормильчик Володислав був вже настільки відомою фігурою, що літописець міг його називати прямо „Кормильчиком”, без імені батька, цебто „кормильчиком раг excellence”.

Це значить, що принаймні від яких 10 — 15 років він мусів займатися політикою самостійно.

Ярослав Осьмомисл одружився з Ольгою Юріївною в 1150 р., син їх, Володимир, народився не пізніше 1152 р., бо вже у 1167 р. батько одружує його з Болеславою, дочкою тодішнього сеньйора чернігівської династії Святослава Всеvolodовича (пізнішого київського князя, „великого Святослава” „Слова”).

Щоб стати кормильцем престолонаслідника, боярин ледве чи міг бути молодшим за 30 років. Тому дату народження для Коснятина Сіролюбовича можемо прийняти гіпотетично „не пізніше 1120 р.”. Значить, у 1187 р., йому мусіло б бути не менше як 67 років, — вік, як на той час у нас, дуже поважний.

З огляду на те уважаємо, що батько Володислава, старий кормильець Коснятина помер ще перед смертю свого володаря — Осьмомисла.

З другої сторони, якщо б Коснятин був 1187 р. у живих, він мусів би зняти активне становище у бурхливих подіях „м'ятека”. Він — загальновідомий авторитетний державний муж, або сам керував би політикою країни, або нові керівники галицького державного корабля мусіли б старатися притягнути його на свою сторону. На всякий випадок ми мали б у наших джерелах того часу якунебудь відомість про нього.

Не входячи на цьому місці у подробиці першого етапу „м'ятека” (1187 — 1190), ми хочемо тільки ствердити, що одною з головних причин конфлікту поміж Володимиром Ярославичем і галицькими боярами було те, що Володимир — як колись його батько Осьмомисл — жив із нешлюбною жінкою. У даному випадку це була якась намільче не відома попадя, з якою Володимир мав двох синів.

Із дальншого ходу оповідання видно, що законна жінка Володимира, Болеслава Святославна Чернігівська, не була більше в живих. Також мусів померти раніше їх син Василько, зять Романа Мстиславича Волинського, так що на дворі Володимира осталася тільки його невістка, Федора Романівна.

Знаючи негативну поставу кормильця Коснятина відносно незаконного подружжя князя, ми можемо уважати за певне, що і кормильчик Володислав не стояв із стороні князя у справі попаді. Після остаточного повороту Володимира Ярославича в Галич, Володиславові, що багато років скитався разом з своїм княжичем (як ми приймаємо), прийшлося тепер самому залишити Галич (серпень 1190 р.).

Спротив Володислава проти неправильної родинної поведінки князя (галицькі бояри, як ми бачили, на тому пункті були дуже чутливі) певне і приніс йому популярність, якою він втішався в Галичині на початку 13 ст.

Куди він, Володислав, удався, та які були його політичні пляні?

У зв'язку з подіями першого етапу галицького „м'ятежа” довідусемося, що коли в 1188 р. Володимир не погодився залишити своєї попаді, як цього домагалися від його бояри у своєму ультиматумі, і вирішив піти в Угорщину, бояри відобрали від його його невістку, Федору Романівну, — очевидно з думкою, щоб він не уживав її як захлопницю, на випадок перебрання влади в Галичині її батьком Романом. Як ми вище бачили, про Василька, її чоловіка, джерела нічого не говорять, — значить, його вже не було в живих. Отже Володимир, одинокий законний син Ярослава Осьмомисла, остався без законного потомства.

Володислав, син керманича галицької політики часів Осьмомисла, не міг заложити рук. Він мусів шукати виходу із того дуже тяжкого положення. Як знаємо, у 1188 р. Роман Мстиславич справді на короткий час заволодів Галичем. Однак з тої або іншої причини Володислав не примирився з концепцією Романового володіння у Галичі. В його зародилася думка про іншу можливість: запросити в Галич свого друга Володимира Ігоревича, сина Ярослава. Тому він, як ми думасмо, подався тепер у Новгород-Сіверський.

На початку статті ми звертали увагу на гіпотезу акад. О. Орлова про те, що автор „Словз” це галицький боярин, що попав у Чернігівщину. Акад. Орлов подає як одну з можливостей, що цей галичанин прийшов на лівий берег Дніпра разом з Ярославною, жінкою Ігоря. В наших джерелах немає ніякої згадки або натяку про те, щоб якісь дружині бояри Ярослава перейшли в Чернігівщину „азом з його дочкою».

Зате, як я пробував доказати, дані джерела вказують, що галичани на дворі Ігоря Святославича — це були галицький кормилець Консентин Сірославич та його син Володислав, які вже мали зв'язки з батьком Ігоря, чернігівським князем Святославом Ольговичем.

IV

В іншій праці (про дату написання „Слова”), ми дійшли до ствердження, що коли автор „Слова” закінчив свій твір, його замовець, чернігівський князь Ігор Святославич (1199 — 1201) помер. З огляду на те, що нові сеньйори Чернігівської землі, князі Чернігова та Новгорода-Сіверського, належали до іншої лінії Ольговичів і не були зацікавлені твором, що був присвячений походові, відбутому проти волі Святослава Всеволодовича, автор „Слова” підніс свій твір синові героя „Слова”, Володимирові Ігоревичеві, претендентові, або краще: шефові претендентів на галицький стіл. Очевидно, автор мусів якось загладити той факт, що у самому творі Володимир, одружений під час перебування у половецькому полоні з Кончаківною, цілковито промовчувався. Тому він додав до твору три кінцеві вірші із Словою Володимирові Ігоревичеві та натяком на його планований галицький подвиг*).

Очевидно, в інтересах Володимира Ігоревича було, щоб твір зі „Словою... Володимирові Ігоревичеві” був відомий у Галичині. Що так дійсно сталося, свідчить Іпатський літопис. Там у статті 6710 (від створення світу), скомплікованій з багатьох джерел, с мова про по-

*) Так ми інтерпретуємо 3 останні вірші „Слова” у згаданій праці.

хід першої коаліції руських князів (Ольговичі та Рюрик Ростиславич Київський з половцями), що на вістку про смерть Романа (1205) зразу рушили займати — тим разом безуспішно — Галич.

Зараз після того оповідання слідує цілком незалежна відомість, взята з іншого джерела: „Після короткого часу [від смерти Романа] привели [очевидно: бояри, назад у Галич Володислава] Кормильчука, що його прогнав був великий князь Роман „невіри ради”: вони бо [Кормильчич із своїми сторонниками] славили Ігоревича [Володимира].

Бояри [тепер] послухали їх [Кормильчука зі сторонниками] і послали по них і посадили їх: у Галичі — Володимира [Ігоревича], а Романа [Ігоревича] у Звенигороді”.

(Про те, як дійшло до запрошення Володимира Ігоревича на галицький стіл, подаю нижче).

Отже маємо засвідчено недвозначно, що Володислав Кормильчич славив Володимира Ігоревича. Як він міг його славити? Очевидно, тільки твором, що кінчився „Славою... Володимирові Ігоревичеві”, т. с. „Словом о полку Ігоревім”.

За роки свого перебування на Чернігівщині (прибл. 1190-1202) Володислав мав, без сумніву, нагоду запізнатися з тамошніми обставинами, зокрема з політичними концепціями чернігівської землі та з чернігівською епічною школою поезії (школа Бояна).

Він тоді, очевидно, зблизився зі своїм пізнішим кандидатом на галицький стіл та майбутнім потенціяльним противником нової династії в Галичі, з Володимиром Ігоревичем.

У міжчасі, в 1199 р., помер Ярослав Всеволодович і Ігор став чернігівським князем. Широкі перспективи відкрилися перед Володиславом. Новий чернігівський князь був зацікавлений у новій редакції офіційального літопису чернігівської династії, а зокрема у заміні статті про противолівецький похід Ігоря із 1185 р. новою статтею, написаною з його (Ігоря) становища. Це була дуже дискретна робота. Очевидно Ігор, для якого той нещасливий похід був найважнішою подією його життя, міг довірити опис тієї епохальної справи тільки людині, що з одної сторони тішилася його повним довірям, а з другої — мала відповідне образування й талант. Ледве чи хто інший на дворі Ігоря мав більші дані на те чим його високоосвічений галицький гость, кормильчич Володислав.

А коли показалося, що Володислав виповнив своє завдання бліскуче (текст тієї редакції заховався у Іпатійському літописі; раніша версія, неприхильна до непослушного Святославу Київському Ігоря — читається у Лаврентіївському літописі), чернігівський князь — думасмо — зробив йому нову оферту: написати спеціальний твір про його похід. Цей твір — і єсть „Слово о полку Ігоревім”.

V

Тепер хочу ще звернути увагу на один момент, що свідчить про дуже близькі взаємини поміж Володиславом Кормильчичем та Володимиром Ігоревичем.

Концепція наслідування Осьмомисла і Романа Ігоревичами не була самозрозумілою в Галичі. Крім них було ще багато інших претендентів на багату Галичину, і то претендентів, що мали більшу і конкретну силу.

В першу чергу треба назвати двох не-руських володарів, „братів” Романа. Маю на увазі угорського короля Андрія II (1205 — 1235), внука Євфросинії Мстиславни (сестри Романового діда Ізяслава Мстиславича), що у своїй молодості, в перший етап галицького „м’ялтежа”, був коротко королем Галичини (1188 — 1190), з руки свого батька, Євфросинієвого сина Белі III (1173 — 1196).

Другий володар — це краківський князь Лешко Білій (1194 — 1227), син Романової дядька (брата Романової матері Агнеси), Казимира Болеславича (1186 — 1194).

Оба вони — аж до 1214 р. — підpirали в Галичині інтереси своєї „ятреви”, Романової вдови, поки постійні забурення в Галичині не насунули їм ідею створити для королівства Галичини угорсько-польську династію (угорську — в чоловічій, а польську — в жіночій лініях).

Із руських династій треба назвати спершу обі лінії Мономаха, зокрема старшу із двома галузями: київсько-смоленську галузь Рюрика Ростиславича, тестя Романа, що видвигнув кандидатуру свого сина Ростислава (+1218), одруженого з Верхуславою, дочкою Всеволода Сузdalського (що, як ми бачили, був братом жінки Осьмомисла). Його попирають новий шеф смоленської вітки, Мстислав Романович, братанич Рюрика.

Волинська галузь Мономаховичів не могла не цікавитися спадщиною Романа, зокрема двоюрідний брат останнього з боку батька, Мстислав Ярославич, що, як показалося два роки пізніше, два рази пробував щастя в Галичі. Поміж Мстиславовим батьком та Володимиром Ярославичем (сином Осьмомисла) були якісь близькі родинні взаємини, про які ми, на жаль, нічого не знаємо.

Молодша лінія Мономаха мала тепер (від 1194 р.) сенійорат серед усього „Володимирового племені”. І шеф, згадуваний нераз тут Всеволод Юрієвич „Большое Гнездо” Сузdalський (1178 — 1212), був братом Осьмомислової жінки Ольги і протектором Володимира Ярославича. Він радо бачив би у Галичі свого сина Ярослава Переяславського, одруженого з внучкою Кончака половецького.

Старша лінія Ольговичів (династії чернігівської землі) теж не хотіла тратити нагоди. Ще під час першого періоду „м’ялтежа” (1187 — 1190), Святослав Всеволодович, тодішній шеф династії і тестя Володимира Ярославича Галицького, пробував — у порозуменні з угорським королем Болею III — посадити в Галичі свого молодшого сина Гліба, зятя Рюрика Київського (поза плечима останнього). Син Святослава Всеволод Чермний, ставши шефом династії (1201), був зацікавлений у здобутті Галичини для своєї галузі; Всеволод Святославич — як і Гліб Святославич — були братами Болеслави, невістки Осьмомисла.

Крім того серед галицьких бояр існували різні партії, що попирали своїх кандидатів з-поміж названих претендентів на галицький стіл.

Тільки завдяки енергії, спрітові та політичним талантам Володислава удалося йому посадити Ігоревича в Галичі.

Ситуація виглядала так:

В р. 1206 виришила (вдруге) коаліція руських князів на Галич, щоб його відібрати від Романової вдови, що спиралася на угорському гарнізоні. В коаліцію входили:

а) обидві лінії чернігівської династії: старша — із Всеволодом Святославичем і молодша, з Володимиром Ігоревичем на чолі. Воло-

димир Ігоревич не мав ні сили ані можливості вести відкрито самостійну акцію в свою користь, бо це було б проти волі та інтересів його сеньйора, шефа старшої лінії його династії.

6) оба під-відділи кіїво-смоленської галузі старшої лінії Мономаха, із київським князем Рюриком Ростиславичем та смоленським князем Мстиславом Романовичем.

З ними були чоргі клобуки (кочовики на службі Київської землі) та половці. Крім того вони були у порозумінні із краківським князем Лешком.

Супроти того угорський король Андрій II сам вирушив у похід. Він найперше увійшов у порозуміння з Лешком, і після наради тих двох володарів із галицькими боярами, було найдено вихід: запросити на галицький стіл сина сеньйора Мономаховичів (та усіх руських династій) і сестрінка Ольги Осьмомислової, Ярослава Всеволодовича, князя Переяславського.

Після того рішення зразу було послано посольство у Переяслав. Тепер коаліція руських князів, що стояла у віддалі двох днів кінної їзди від Галича, не посміла атакувати угорські війська. Обі сторони чекали приходу Ярослава Переяславського.

Володислав, що тоді був у Галичі, де очолював партію Володимира Ігоревича, не втратив надії. Навпаки, він використав стан тимчасового перемир'я, яке властиво було свого роду пробою нервів, для своїх цілей. Він застрашив своїх противників сугестією, що коаліція руських князів може зайняти — та при цьому й пограбити — Галич ще до приходу Ярослава із Переяслава. Накінець він добився того, що бояри післали потайки послів до табору союзників. Найшовши там Володимира Ігоревича, посли передали йому запрошення на галицький престіл. Володимир негайно викрався потайки (підкresлюю: потайки) з табору союзників зі своїм полком і, женучи день та ніч, дістався за добу до Галича, де його зразу проголосили князем (літо 1208 р.).

Ярослав Всеволодович, діставши вістку про доконаний факт, вернувся з дороги у Переяслав. Те саме накінець зробила й коаліція руських князів, зависних претендентів на Галич.

VI

Тепер хочу ще подати три приклади, що ілюструють політичний спріт та вимковість індивідуальності Володислава.

Коли — мабуть у 1202 р. — Роман примусив Володислава залишити Галичину (цікаво, що Роман не вбив його, як це сталося з батьком самовільними великими галицькими боярами*), він пішов у Польщу. Там скоро здобув вплив на двоюрідного Романового брата, краківського князя Лешка Білого до такої міри, що той дотеперішній приятель Романа дав себе втягнути в акцію проти останнього. Це трапилося, коли Роман, замішаний у боротьбу Вельфів із Гогенштавфами, йдучи на поміч останнім у Саксонію, був втягнений у перепалку під Завихостом, в якій і загинув.

Пізніше Лашко, що „не пом'янув ворожнечі, а з великою честю

*) Мабуть із вдачності за Володиславову поведінку супроти його дочки Федори, жінки Володимира Ярославича, у 1188 р., про що вище.

прийняв свою ятрев, зжалівся над обома дітьми [Романа] і сказав: „Це діявол кинув сю ворожнечу поміж нами” [Романом і ним]”.

А літописець Данила Романовича, що бачив у смерті Романа руку Володислава, додає: „Володислав бо лестив поміж ними обома, за-видуючи його [Лешка] любові [до Романа]”.

Ми бачили, що Володислав нарешті добився того, що Володимир Ігоревич став галицьким князем. Однаке скоро вибухла незгода поміж Ігоревичами. Динамічний Роман Ігоревич відібрав Галич від свого старшого брата Володимира, запевнивші собі угурську поміч.

Тільки після деяких перипетій, десь коло 1207 р., ситуація Ігоревичів почала стабілізуватися і в Галичині і на Волині. Але тепер вони вирішили повернутися до проти-боярської політики Романа Мстиславича. Багато великих бояр вбито (літопис подає їх число 500), інші повтікали. Нагінка не минула і Володислава. Він знову мусів іти на еміграцію, вибравши цим разом Угорщину. Але й там він скоро дійшов до значення, так що Андрій II подарував йому посілість (виноградник) та післав його з угурським військом у Галичину, де Володислав скоро відзискав фактичну владу над країною.

Тепер він вирішив помститися на невірних Ігоревичах. Пімста його була страшна, в стилі Володислава, — нечувана в історії княжої Руси. Володислав з угурцями взяли в полон Ігоревичів. „Коли угри хотіли їх вести до короля — пише літописець, — галичани просили, щоб їх повісити, мести ради, і після того як угорці дістали велики дари, Ігоревичі були передані галичанам на повіщення, в місяці вересні”.

Ми попередньо підкреслили особисту приязнь Володислава до Володимира. Як же тепер те все погодити? Відношення Володислава не було однакове супроти всіх Ігоревичів, синів Ярославни. Приязніх взасмин із Романом та Святославом у нього мабуть не було. Цитуваний при кінці цієї роботи заклик Володислава до перемиських бояр, щоб видали йому свого князя, відноситься до Святослава Ігоревича.

Але ми маємо ще свідоцтво сеньйора чернігівської династії, Все-волода Чермного, із якого виходить, що галичани повісили тільки двох Ігоревичів. У Новгородськім I літописі читасмо, що Все-волод Чермний бачив у галицькій трагедії руку київо-смоленської лінії Мономаховичів, він прямо докоряв їм, що вони повісили двох членів його династії: „Цього ж року (1214) прогнав Всеvolod Чермний, син Святослава, правнук Олега, Ростиславович унуків із Руси [= Київщини], так кажучи: Ви повісили моїх двох братів, двох князів у Галичі, як злодіїв, і положили на всіх [нас] ганьбу. [Зате] немас для вас часті в Руській [= Київській] землі”.

Я навів ту трагічну історію головно тому, що вона яскраво доказує спеціяльне відношення Володислава до Володимира Ігоревича. Володиславова пімста на Ігоревичах не відноситься до Володимира Ігоревича*).

VII

Реставрована угурцями „ятрев” (Романова вдова) і молодший Да-нило були безсильними. Хоч Андрій II, послужавши скарги своєї „ятре-ви”, велів ув’язнити Володислава і держати його на Угорщині, все

*) Володимир Ігоревич та його лінія згадуються пізніше в часі Данила як „Болохівські князі”.

таки вибираючись в похід у Галич, він не міг обійтися без порад того досвідченого політика. Він взяв Володислава з собою. Тимчасом в Угорщині відбувся заговір проти жінки Андрія II та її всесильного брата. Угорський король мусів повернутися додому. Володислав використав тепер замішання серед угорського війська та вирішив закінчити справи по своєму. Він, княжий боярин, відважився на нечестивий крок в історії княжої Русі: сягнув по княжку владу і проголосив себе самого князем Галича.

Коли ми пригадаємо собі, як 400 років пізніше, видвигнений переможною козацькою революцією Богдан Хмельницький, хоч і мав фактично всю владу на Україні у своїх руках, ніяк не спромігся позбутися комплексу неприналежності до пануючої династії, тоді зможемо собі освідомити віймковість кроку Володислава.

VIII

Що відомості про Володислава припадкові у наших джерелах, можна пояснити тим, що на нього та його потомство була кинута одна з перших політичних „анатем” на Русі.

В Іпатськім літописі читаємо: „[Андрій II в союзі з Лешком] погонив Володислава в Галич, ув'язнів його і в тому ув'язненні він помер, заподіявши зло родові і дітям своїм із-за княжіння: всі бояні не призряху дітей його того ради”.

„Призрѣть” означало „показати милість”, тобто прийняті у склад своєї дружини. Для членів дружинного боярства, до якого належав рід Володислава, не було можливості існування поза державною, тобто княжою службою.

Якщо наша гіпотеза, що Володислав був автором „Слова”, підтверджується ще й іншими доказами, ми матимемо одну із причин, чому саме до 1812 р. заховалася тільки одна, і то анонімна, копія того твору: його автор відважився вийти із рамок суспільного укладу свого часу. Обурений Лешко ось як зареагував, діставши відомість про перейняття влади Володиславом: „Це недобре боярину княжити в Галичі”.

Тому він стягнув на себе із своїм родом безжалісну нагінку зі сторони ідеологів правлячих кругів княжої Русі, а разом з тим — очевидно — і на свій твір.

IX

На початку цієї праці ми подали низку „точок опору” як критеріїв для встановлення особи автора „Слова”. В цій студії вияснилося, що всі ці критерії підходять якнайкраще до особи Володислава Кормильчича. Всі — крім одного: ми не могли навести прямих доказів, що він був літератором.

На жаль, в нас немає творів Володислава Кормильчича, щоб їх порівняти зі „Словом”.

Але у нашему розпорядженні Володиславів призвів до боярів Переяславля, щоб видали йому свого князя, Ігоревича Святослава.

Іпатський літопис передає такий текст призову:

„Братье! почто смущаетесь?

Не сии ли извиша отци ваши и братью вашю?

А иные имънне ваше разграбиша,

(Докінчення на 12 стор.)

Іван Лисик-Рудницький

УКРАЇНА МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ

Переклад доповіді, прочитаної по-англійському дня 12 липня 1963 р. на Слов'янському Історичному Конгресі пам'яті свв. Кирила й Методія в Зальцбурзі (Австрія). Публікація оригінального тексту: Ivan L. Rudnytsky. "The Ukraine between East and West", Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart. Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1966), pp. 163-169.

Завдання, що його ставить собі дана доповідь — це спроба схаректеризувати Україну з типологічного погляду та здефініювати ті риси, що визначають її, як історичну одиницю. Я цілком свідомий рисковності цього почину та небезпек, що криються в дешевих узагальненнях. Тому намагатимуся не виходити поза межі того, що можна перевірити емпірично.

Ще заки пірну в мою тему, я хотів би коротко з'ясувати мої теоретичні засновки. Я вірю в існування чогось такого, що згрубла можна назвати „національним характером”. Однак цього не належить фальшиво розуміти в натуралистичному сенсі. Во ще явище належить до суспільно-культурної, а не до біологічної сфери. Національний характер тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даній країні. Національний характер формується історично й можна визначити ті фактори, що спричинилися до його постання. Після того, як національний характер встиг скристалізуватись, він звичайно виявляє чималу стабільність і уміння відкидати або асимілювати підривні впливи. Дуже важлива наступна обставина: національний характер не являє собою чогось абсолютно унікального й оригінального, але радше індивідуальну комбінацію прикмет, які широко поширені у світі й спільні багатьом народам. Це спостереження важливе з методологічного погляду. Стверджуючи й оцінюючи подібності та різниці, що існують між націями, та застосовуючи порівняльну методу, ми спроможні здефініювати відносну оригінальність дано-

и дщери ваша даша за рабы ваша.
а отъчествии вашими владъша иини пришельци?
То за тѣхъ ли хотите душу свою положити?"
(„Браття! чого вагаєтесь?
Чи не сі повбивали батьків ваших, і братів ваших?
А інші майно ваше розграбили,
і ваші доньки повіддавали за рабів ваших,
а батьківцінами вашими заволоділи ріжні зайди?
І за них ви хотите душу свою положити?"

Цей короткий документ, (що припадково зберігся), прекрасний зразок реторики „орнаментального стилю” нашої літератури, свідчить про літературне образування Володислава, і то образування базоване на візантійських взорах, типічне і для автора „Слова о полку Ігоревім”.

го національного типу й ступінь його спорідненості з іншими народами.

Заголовок цієї доповіді говорить про те, що Україна перебувава між Сходом і Заходом". Але яке значення дасмо цим поняттям, „Схід" і „Захід", у застосуванні до української історії?

Оскар Галецький стверджує, що поняття „Захід" часто вживають як синонім „Європи". Згідно з думкою Галецького, це утотожнення означає підмінювання цілості частиного (т.зв. *ratio pro toto*), що легко приводить до неясностей. Внутрі Європи можна відрізняти кілька географічних зон, що з них „Західна Європа" тільки одна. „Захід" у вужчому й точному розумінні—це атлантическа окраїна континенту: Англія, Франція, Нідерлянді. Але європейський суходіл обіймає теж інші обшири, які не менше європейські й тому, в ширшому значенні слова, не менше „західні", ніж атлантическа зона.

У формулі „Україна між Сходом і Заходом" поняття „Захід" стосується Європи в цілому. Україна „західна" остільки, поскільки вона становить органічну складову частину європейської спільноти народів. І тут не йдеться про простий факт фізичної географії. Для історика Європа — це щось більше, ніж великий півострів евразійського суходолу; вона — сім'я народів, які, не зважаючи на політичну роз'єднаність та часті жорстокі антагонізми в минулому, поділяють спільну культуру і суспільну спадщину. Не все, що географічно розташоване в Європі, належить до неї історично. Наприклад, колишня Отоманська імперія, що впродовж кількох століть обіймала велику частину європейського континенту, напевне не входила до складу європейської культурної спільноти. Це саме відноситься до мусульманських держав середньовічної Єспанії. Більшість істориків згідна теж у тому, що Москвиччину-Росію 14-17 століття не слід уважати за європейську по своїй суті країну. Загально відомо, що „європеїзація", чи пак „окциденталізація", Росії наступила щойно в наслідок реформ Петра I. Але навіть багато російських мислителів вважали цю європеїзацію проблематичною.

Україна ніколи не пережила доби насильного й раптового „узахіднення", аналогічно з царюванням Петра в російській історії. І в цьому аж ніяк нема нічого дивного. Країна, що від своїх початків була суттєво європейською, — і в цьому значенні „західною", — не потребувала асимілюватися до Європи шляхом наглого, революційного перевороту. Проте європейський характер України скріплювався завдяки впливам і контактам з іншими європейськими країнами. З котрою частиною європейської спільноти підтримувала Україна найтісніші зв'язки? Не з атлантическою, себто західно-європейською, зоною. Щоправда ще з часу Київської держави існували стосунки між Україною й Францією та Англією, що їх можна простежити теж в усіх інших епохах української історії; але вони завжди залишалися радіше спорадичними. Коли модерні українці говорять про „Західну Європу", вони на ділі звичайно мають на думці простір, що більш відомий під іменем Центральної Європи, себто землі з німецько-мовним населенням, від Північного моря до наддунайської долини. Німцям судилося репрезентувати, — добре, або зло, — „Захід" в очах українського народу. Ще тіснішими були зв'язки з країнами, що положені на схід від німецької етнічної території, що для них у науковій літературі викувано термін „Середньо-східна Європа" (*Ostmittel-Europa, East Central Europe*): Чехія, Угорщина, Польща, — особливо ос-

тания. Крім цього треба згадати про балтійські й скандинавські обшири: Литва, що з нею Україна впродовж двох століть, від половини 14 до половини 16, перебувала у прямому політичному зв'язку, та Швеція, звідки вийшов стимул до створення Київської держави.

У цьому місці дозволимо собі перервати обговорення західніх первин у формaciї українського національного типу; до цього повернемося трохи згодом. А тепер візьмемо під розгляд не західні, а східні елементи.

Нехай мені вільно буде зробити тут одне зауваження на маргінесі основних виводів. Серед народів східної половини європейського континенту спостерігаємо одну чудну, майже настирливу звичку: намагання робити вигляд, що вони цілком західні, та заперечувати наявність будь-яких незахідніх (точніше, незахідноєвропейських) рис у їхньому національному обличчі. „Польща — забороло західної, католицької культури”; „чехи — єдина слов'янська нація з західним життєвим стандартом”; „Угорщина, — що її Золота Булла одночасна з англійською Великою Хартією”; „румуни — горді нащадки римських легіонерів”. Такі твердження доводиться зустрічати часто. Не хочу казати, що вони фактично незгідні з правдою, — принаймні до якоїсь міри. Проте від них тхне ментальністю бідняків, що люблять пахвалитися своїми багатими родичами.

Але вернімося до нашого українського конкретного випадку. Я стверджував суттєво західній, себто європейський характер України. Але це не значить, що я заперечую існування сильних исзахідніх елементів в українському національному типі. Підо впливом сил, що променювали зі Сходу, загальноєвропейські прикмети зазнавали змін, — хоч вони не були знищені й заступлені іншими.

Але яке значення має в контексті української історії поняття „Схід”, „Орієнт”? Цей термін застосовують до двох зовсім різних історичних об'єктів: з одного боку, до світу східного християнства й візантійської культурної традиції, та, з другого боку, до світу євразійських кочовиків. Ясно, що ці два значення поняття „Схід” між собою цілком непов'язані. Крім цього, хоч обидва „Сходи” відіграли першорядну роль в розвитку України, вплив кожного з них здійснювався в зовсім інший спосіб.

Почнемо від Сходу євразійськихnomadів. Предки українського народу були від непам'ятних часів землеробами. Вони заселювали смугу лісостепу, що простягтається від карпатського підгір'я до східних дріблів Дніпра. На південні від цієї території прадавньої рільничої культури лежали відкріті степи, що по них мандрували кочовики. До перших століть християнської ери nomadi південноукраїнських степів були іранського походження. Здається, що між скитськими й сарматськими чабанами й войовниками та protoукраїнськими хліборобськими племенами існували своєрідні симбіотичні відносини. Якщо вірити етнологам, сліди іранського впливу можна досі знайти в українському й російському фолклорі. Стіновище змінилося грунтовно, коли, в наслідок Великого переселення народів, на зміну іранській окупації степів прийшла тюркська. Починаючи гунською навалою в 4-му стол. по Хр. і кінчаючи зруйнуванням Києва монголами в половині 13 століття, кілька великих хвиль євразійських кочових орд, переважно тюркського походження, кидалися одна по одній прибосм на українські землі. Після цього в pontійських степах уже не появлявся жоден новий кочовий народ. Але з поділів Монгольської

імперії виникло, як одна з держав-спадкоємиць, Кримське ханство, що в 15 стол. стало васалом Отоманської Порти. Національним промислом кримських татарів було людововство. Україна зазнавала майже щорічних татарських набігів, що приносили їй несказанне горе. Можна сказати без помилки, що боротьба проти татарської загрози становила центральну проблему в українській історії, аж до часу ліквідації Кримського ханства за панування Катерини II.

Повищі факти самі по собі добре відомі, але наше завдання витягнути з них деякі загальні висновки. Знаходимо аналогію між Україною й такими орієнタルними країнами, як Єгипет, Месопотамія Іран, що теж були виставлені на періодичні номадські наїзди. Проте різниці тут більше вагомі, ніж подібності. Поперше, українське хліборобство, у противенстві до згаданих країн Близького сходу, завжди належало до європейського, індивідуального типу, а не до типу „гідралічної агрікультури”, — щоб ужити терміну Карла Віттфогеля (Karl Wittfogel), — що характеристична для сухої зони, де збереження осілого цивілізації в річкових долинах і оазах залежить від існування централістично керованих споруд для наводнення. Попруге, в Україні не було чіткого, визначеного самою природою, розмежування між землями хлібороба й кочовика. Підсоння pontійських степів континентальне, але не в більшій мірі, ніж підсоння американського Середнього заходу. Ця урожайна рівнина була дуже сприятлива для рільництва, але рівночасно вона творила вимріяне пасовище для отар номада. Це спричиняло відсутність виразної граничної лінії між заселеною країною й так званим „Диким полем”. Щоб бути точним, тут узагалі не доводиться говорити про лінію, але радше про граничну смугу, широкий пояс рубіжних земель. Тут надibusмо сутєвисту паралелю між українським і американським історичними процесами. Фредерік Джексон Тернер (Frederick Jackson Turner) пропонував, щоб американську історію досліджувати з точки погляду великого колонізаційного процесу, що в його ході Дикий захід, — цей відповідник українського Дикого поля, — зазнав ступневого освоєння та пристосування до осілого, цивілізованого побуту. Вважаю, що Тернерова „теза пограниччя“ (Frontier Thesis) могла б творити дуже плідний методологічний засіб теж у вивченні української історії. Але й тут знов не можна перенапружувати паралелю. Відношення сил, що існувало між українцями й тюркськими номадами, було зовсім інакше, ніж між ангlosакськими американцями й індіанськими тубільцями. В випадку Америки рух експансії на захід був безперервний і безповоротний. Зате в випадку України границя впродовж віків коливалася то в цей, то в той бік. Слов'янська хліборобська колонізація раз-у-раз виrushala на підбій Дикого поля, намагаючися станути міцною ногою на берегах Чорного моря; це були завоювання як плюга, так і меча. Але ці передові позиції хліборобської культури пе-ріодично заливали хвилі номадизму. Кому пощастило врятуватися від смерті або полону, тому приходилося шукати порятунку в більш захисних північних і західніх сторонах, прикритих лісами, горами й болотами. Але татарські набіги деколи доходили навіть до цієї беспечнішої зони. Ця вікова, епічна боротьба скінчилася щойно в другій половині 18 стол., коли, після остаточного знищення Кримського ханства, українське селянство тривало заселило pontійські степи.

Який вплив на формування українського національного типу можна приписати цим зв'язкам з евразійськими кочовиками? Це був

передусім могутній гальмуючий чинник. Велетенські втрати в людях, матеріальніх добрах і культурних цінностях, що їх потерпіла Україна, очевидні. Тут треба особливо підкреслити знищення міст. Київська Русь уже посідала розвинене міське життя. Але під час великої монгольської навали в 13 стол. ці городські центри систематично зрівновано з землею. Мусимо теж згадати про перерізання торговельних шляхів, що відіграло велику роль в занепаді квітучої культури середньовічної Русі. Цей занепад почався вже навіть до появи татарів, як наслідок грабіжницьких дій Іхніх попередників, печенігів і половців.

Але це тільки частина цілої картини. Другий бік — це внутрішнє перетворення українського суспільства під впливом того виклику, що його ставило Дике поле. Тут можна ще раз вернутися до американської аналогії. Згідно з Тернером, „пограниччя”, — що під ним слід розуміти переходову смугу між заселеними землями й Диким заходом, — було визначальним фактором у формуванні американського національного характеру. Людина пограниччя, — пioner і ковбой, — стала в багатьох відношеннях репрезентативним американцем. Звичай й установи, що виникли в умовах пограниччя, забарвили собою ввесь американський побут, не виключаючи землі давнього поселення вздовж східного побережжя. Ці ствердження можна, з відповідними змінами, прикладти теж до української історії, може навіть з більшим правом, ніж до американської. Українською людиною пограниччя був козак, що в 16-17 століттях став репрезентативним типом свого народу. Треба зауважити, що навіть у тих областях України, як напр. Галичині, що фактично не були окоплені козацьким рухом, знаходимо незчисленні народні пісні, що прославляють козаїв. У своїй суті козацтво було організацією військової самооборони населення загрожених пограничних земель. Воно становило авангард української селянської колонізації, але при цьому воно теж запозичило багато тактичних засобів і звичаїв від своїх ворогів-татарів. (Подібно американські піонери багато дечого навчилися від індіян). Однак згодом військова організація, що спонтанно виросла на пограниччі, почала ступнево відігравати щораз важливішу роль теж у житті осілого заплідля. Україна, що раніше входила до складу великого князівства Литовського (т. зв. Литовсько-Руська держава), після Люблинської унії (1569) опинилася під пануванням Польщі. Польська річнополітика була неспроможна забезпечити своїм українським провінціям ефективну охорону проти постійної татарської загрози. Крім цього Польща накинула Україні суспільний устрій, чужий і ненависний більшості українського народу. В конституційних рамках речіпопсолитої, — де монополія влади належала шляхті й де селянство було цілком закріпачене, — не було місця на верству вільних і озброєних „плебеїв“. Польські намагання знищити козацьку військову організацію приводили до напруження, що постійно зростало й яке нарешті в 1648 р. вибухло великою революцією. Після перших боїв між козацькими і польськими силами, населення „волості“ (заплідля) майже поголовно піднялося проти польського режиму. Тепер „покозачилося“ багато людей, що зовсім не були козаками в первісному значенні пограничних войовників, але радше належали до селянства, міщанства, чи навіть дрібної православної шляхти. Військова організація пограниччя поширилася на розлогі простори, звільнені від польського панування, та послужила як основа

нового суспільного й адміністративного ладу. Наприклад, козацькі військові з'єднання, полки й сотні, тепер перетворилися в територіальні, адміністративні одиниці. Офіційною назвою нового політичного організму, української Козацької держави, було „Військо запорозьке”. Революція 1648 р. теж „причинилася до прийняття нової національної назви. Слово „Україн” означає, на думку багатьох, „погранична земля” і спершу стосувалося справді пограничної смуги, що в ній коренилася козаччина. Перенесення козацької системи з пограниччя на волость сприяло поширенню й популяризації назви „Україна”, що Ї тепер стали уживати, — зразу тільки в разговорній мові, — як назви всієї території, яка опинилася під козацькою юрисдикцією. Нове ім'я ступнєво замінило традиційне, „Русь”, що виводилося від середньовічної Київської держави.

Підсумовуючи цю частину доповіді, можемо зробити наступні висновки. „Схід” евразійськихnomadів мав двоякий вплив на формування українського національного характеру: поперше, як гальмуючий чинник на шляху нормального поступу країни, подруге, через сильну оборонну реакцію збоку українського народу. Проте це ще не робило самої України евразійською. Іншими словами, евразійська кочова стихія діяла на український народ ззовні, але вона не була „інтерналізована”, вона не стала складовою частиною українського національного типу. Другий великий східний вплив, — грецька (візантійська) релігійна й культурна традиція, — діяла зовсім відмінним способом, а саме відсередини, формуючи саму духовість суспільства.

Я переконаний, що більшість з-поміж присутніх у цій авдиторії знають чарівне оповідання про „пробу вір”, що входить до староруського Начального літопису. Повість розказує про те, як Володимир Великий київський віправив посольства до різних країн, щоб пізнати їхні релігії, та як врешті князь і його радники, захоплені звітом про красу візантійських церковних відправ, вирішили прийняти християнство з Константинополя. Це тільки легенда, чи, точніше, мандрівний літературний мотив, правдоподібно позичений літописцем з чужого джерела. Все таки цей переказ можна розглядати як вказівку на те, що грецьке християнство саме своїм естетичним аспектом було близьке й рідні народові Київської Русі.

Але деякі новітні українські історики, — напр. визначний дослідник середньовічної та церковної історії, Ст. Томашівський, думають, що вибір Володимира був трагічною, епохальною помилкою. Бо через прийняття християнства в його східній постаті, Русь-Україна засудила себе на духовний застій і безплідність та замкнула собі шлях до того, щоб стати повноправним членом європейської спільноти. Цей погляд перегукується з відомою теорією Арнольда Тойнбі (Arnold Toynbee), який у своїй схемі „цивілізацій” світу рисує гостру поділову лінію між „західною цивілізацією”, що обіймає католицькі й протестантські нації Європи, враз з їхніми заморськими відгалуженнями, та „східнохристиянською цивілізацією”, себто середньовічною Візантією й її модерним спадкосинцем, Росією.

Що можемо сказати на ці теорії? Передусім мусимо тяжити, що вибір зроблений Володимиром не був випадковий. Він був передрішений тією обставиною, що українські землі належали до сфери променювання грецької й геленістичної культури вже добрих півтора тисячоліття до хрещення Русі. Починаючи з 7 століття перед Хр., побережжя південної України й Криму було засіяне грецькими колоніями.

Між приморськими грецькими містами-державами та протослов'янськими племенами в глибині країни існували торговельні й культурні зв'язки. Більшість цих поселень загинула під час Великого переселення народів, але деякі таки збереглися. Київська держава, що народжувалася, від самого початку й ще довго до своєї християнізації підтримувала різноманітні зносини з візантійським світом.

Крім цього, Східня імперія в 10 стол., за панування великої македонської династії, саме перебувала на шпилі своєї політичної й культурної сили. В тому часі Візантія могла, мабуть, більше притягти молодій Русі, ніж латинське християнство давало новонаверненим народам північної й середньо-східної Європи. Пересадження багатої грецько-візантійської культури, — почали запозиченої прямо з Царгороду, а почали присвоєної в її болгарській версії, — на сприятливий ґрунт молодої слов'янської країни дало спонуку до швидкого культурного розвитку Київської Русі, яким вона себе прирівняла до відносно найбільш розвинених частин тогочасної Європи. Правда, візантійство, не зважаючи на ввесі свій блиск і вишуканість, на довшу мету зраджувало деякі разючі проявії вкотності. Воно було радше статичним і йому бракувало того надзвичайного динамізму й творчої сили, що їх латинське християнство розгорнуло після 1000-ного року, у своїй романській і готичній епохах. Однак ми маємо право зробити наступне гіпотетичне ствердження: Здається правдоподібним, що, коли б не наїди кочовиків, Київська Русь була б спромоглася на те, щоб перебороти візантійську статичність та дотримати кроку з загальним європейським прогресом. Це припущення знаходить своє підтвердження в тому факті, що домонгольська Русь, хоч перебувала в церковній залежності від Царгороду, ніяк не була духовно ізольованою та вороже настроєною до латинського Заходу, якщо не рахувати принаїдних богословських полемік.

В цьому місці можемо знову підхопити нитку наших попередніх висновків відносно західного первія в українському національному типі. Київська держава відзначалася наступною знаменою прикметою: вона поєднувала переважно східню, грецько-візантійську релігійну й культурну традицію з переважно західною суспільною й політичною структурою. Багатозначний факт, що політичний візантінізм залишився цілком чужий Київській Русі. (Візантійська теократія згодом прищепилася в Московському царстві, в часі його піднесення, де вона сполучилася з державною організацією, зформованою на зразок орієнタルного деспотизму Золотої Орди.) В домонгольській Русі, — подібно, як на середньовічному Заході, та у протиеності до Візантії й Москви, — державна й церковна влади не були злиті, але розділені, при чому кожна з них була автономною у своїй власній сфері. Державність Кисва носила на собі виразну печать духа свободи. На це склалися наступні чинники: суспільний лад, що його характеризували договірні відносини; пошанування прав і гідності індивідуума; обмеження монархічної влади князя боярською думою й народним вічем; самоуправне життя міських громад; територіальна децентралізація на квазіфедеративний кшталт. І цей свободолюбний, європейський по своїй суті, дух притаманий теж українським державним організаціям пізніших епох. Галицько-Волинська держава 13-14 століть виразно еволюціонувала до феодального устрою. Дозрілий феодалізм, включно з феодальним парламентаризмом, знаходимо в Литовсько-Руській державі 14-16 століть. Козацька держава 17-18

століть посідала становий устрій (*Ständestaat, society of estates*). І це не був випадок, що в 19 стол., — в добу, коли Україна була політично асимільована Росією, — всеросійський лібералізм і конституціоналізм знаходив собі найсильнішу підпору власне в українських провінціях імперії. Коли б встоялася відроджена 1917 року самостійна українська держава, юна, певно, була б примістилася в скалі західних конституційних форм. Українська громадськість у своїй більшості бажала демократичної республіки з соціалістичним забарвленням, а консервативна меншість схилялася до конституційної монархії.

Етос і естетичне чуття українського народу закорінені в духовій традиції східного християнства. Але посільні країна рівночасно була по своїй соціальній і політичній структурі частиною європейського світу, постільки українці прагнули до синтезу між Сходом і Заходом. В релігійній сфері це зробило Україну класичною країною унійної традиції. Але ця тенденція була притаманна всім українцям, а не тільки католикам східного обряду. Вона сильно позначилася серед більшості українського народу, що дотримувалася православ'я, а також серед українців-протестантів. За приклад може служити Київська Академія, розбудована митрополитом Петром Могиллою, що стала головним інтелектуальним центром цілого греко-православного світу, та що у своїй організації й програмі навчання йшла за прикладом західних університетів. Ця тенденція знайшла свій вираз теж у мистецтві, в стилі українського або козацького барокко, який в оригінальний спосіб сполучував візантійські й західні перві.

Приходимо до наступного висновку. Україна, — розташована між світами грецько-візантійської й західної культур і законний член їх обох, — намагалася на протязі своєї історії поєднати ці дві традиції в живу синтезу. Це було велике завдання й не можна заперечити, що Україна не зуміла його вповні виконати. Україна наближувалася до цієї синтези в великих епохах своєї історії, за Київської Русі й за коначчини 17 століття. Проте, хоч ці епохи були багаті в потенційні можливості та в часткові досягнення, в обох випадках остаточна синтеза зазнала невдачі й Україна впала під тягарем надмірного зовнішнього натиску, а також від розривних внутрішніх сил. В цьому сенсі можна сказати, що велике завдання, яке творить історичне покликання українського народу, залишається досі невиконаним і ще належить до майбутнього.

Навіть самі деспоти не заперечують того, що свобода є прекрасною річчю; але вони хотіли б затримати її тільки для себе, вважаючи, що всі інші зовсім її недостойні. Отже розходження не торкаються ідеї свободи як такої, лише меншого чи більшого ступеня пошані до людей. Таким чином можна ствердити з повною точністю: сильність до автократії перебуває у прямому відношенні до погорди, що її хтось відчуває до власного народу.

Те, що в усіх епохах привязувало серця деяких людей до свободи, це — незалежно від усіх випливаючих з неї добродійств — її власні приваби та питомий її чар: радість з того, щоб могти говорити, діяти та відихати без принусу, не визнаючи над собою іншої влади, крім Бога й законів. Хто у свободі шукає інших користей, поза нею самою, той народився на те, щоб бути рабом.

Алексіс де Токвіль, „Старий режим і революція” (1856)

Д. Козій

ДОВІР'Я ДО БУТТЯ

(Спроба ввійти в духовий світ Івана Франка).

Ми шукаємо в Івана Франка, як поета-мислителя, не тільки мистецьких креацій і естетичних цінностей, але й відповіді на світоглядові запити. Правда, знайти основні лінії його світогляду досі не вдалося. Спроби деяких дослідників втиснути його в рамки певних філософічних категорій, формул і систем не відтворюють його поставання, фаз розвитку і завершення.

Ми хочемо ввійти до духового світу Івана Франка з іншого боку. Прагнемо досягнути чогось інтимнішого й безпосереднішого, аніж розумові категорії, на яких розбудовується світогляд. Тим інтимнішим і безпосереднішим у кожній свідомості є довір'я до буття. Хоча воно так чи інакше пов'язується з розумовими категоріями та світоглядовими побудовами, проте його джерело б'є з глибин нашого духовного сєства вже тоді, коли мисль у нас ще й не заклюнулася. Від довір'я до буття залежить кожний наш фізичний рух, кожний порух серця, кожний порив духу.

Однаке характеристичною властивістю людини є те, що її довір'я до буття є непостійною і мінливою величиною. Воно змагається з почуттям непевності і тривоги. Екзистенціальна аналіза, напр., Гайдегера показує, що в самому корені людського існування лежить журба, що вона закладена в самому його сєстві і нерозривно з'язана з самою структурою „буття в світі“ (*das In-der-Welt-Sein*). Якщо така є властивість нашого існування, то не диво, що довір'я до буття то підносяється, то спадає, і людині доводиться постійно здобувати його.

Насувається при тому питання: чи може воно спасті до нуля? Чи можливе було б існування людини, пронизане абсолютною недовір'ям до буття? Тільки в стані розпачу є така можливість, але той стан не міг би тривати. Коріння життя дуже цупке, і навіть тоді, коли людина кидається в безнадійності, десь на дні душі тліє іскра надії, а під попелом зневіри й заперечення ховається неусвідомлене довір'я до буття. Навіть камюсівський Сізіф, „лицар абсурду“ (A. Camus, *Le mythe de Sisyphe. Essai sur l'absurde*), приречений на безцільний і безнадійний труд, не попадає в розпач. Він не скоряється долі, акцептує свою приреченність, і це дас йому почуття сили й переваги над зовнішніми потугами. Але чи в основі цієї нескоренности не приховується якесь (метафізичне?) довір'я до духових першооснов буття? Чи, судячи про абсурдність існування, він не обманює сам себе? Чи, відкидаючи думку про сенс і значущість існування, він не затаює сам перед собою позитивні почуття в своїй душі, які говорять про вартість існування?

Поставивши собі такі питання про довір'я і недовір'я до буття, ми звертаємося до творів Івана Франка, що трактують життєві ситуації, в яких такі питання мусять постати, змушуючи шукати на них відповіді. Духові конфлікти, падіння, сумніви і пошуки франківської людини відзеркалюють глибоку кризу покоління, добу небувалого приниження філософії, що відкидала не тільки готові відповіді на відвічні питання духового буття, але й самі ті питання як непотрібний продукт спекулятивної мислі. Щоправда, франківська людина

ніколи не переставала шукати властивих цінностей життя. Драматизм її пошуків мусить хвилювати й сучасну — за висловом Миколи Шлемкевича — „загублену українську людину”. Во треба сказати, що й наша доба б'ється з такими ж важкими питаннями, сумнівами і конфліктами, перед якими стояла франківська людина.

1. „В ТЕМРЯВІ ЖИТТЯ”.

Іван Франко не заплющував очей на темні сторінки життя. Він бачив зло і не вагався відтворювати в своїх творах безмір страждання одних і жорстокість тих других, яким засліплює очі „дух гордості, що дмететь над людством і світ увесь опанувати хоче” („Цар і аскет”). Устами героя „Зів'ялого листя” він говорить навіть про „темряву життя”.

У „темряві життя” натрапляємо передусім на ситуації, в яких найтяжчу пробу проходять невинні. Як у таких ситуаціях людина може зберегти довір'я до буття? Поема „Цар і аскет” змальовує таке жахливе падіння добрих і шляхетних людей, яке мусило б, здається, позбавити людину всякої віри. Герої поеми, Гарісчандра і його дружина Сайвія, які спочатку вражают читача ясністю душі, врешті-решт доходять до краю муک і опиняються на дні приниження, де віра попеліс. Замучена й зневажена, зранена в найглибішій глибині свого серця, схилившись безсило над трупом своєї сіної дитини, на безнадійно-сумному цвінтариці, Сайвія кидає грізний виклик світові і небесам: „Ні, ні, немає правди на землі, ні в небі!” Але, згідно з староіндійським релігійним мисленням, яким проникнута поема „Цар і аскет”, цей стан розpacу людини не повинен був залишитися як властива відповідь на загадку життя. Поема старається переконати нас, що немає безнадійної ситуації, і що моральна сила мусить подолати зло. Правда, обставини, в яких тріумфують моральні сили, можуть нам здаватися не досить переконливими. Може здаватися, що все тут вирішує випадок. Бо чи ж це не випадок, що прадід Гарісчандри поспішає впору на ритунок непрасних? Чи не цей щасливий випадок повертає нещасним людську гідність і довір'я до буття? Але те, що нам може видаватися випадковим, не було таким в очах людини староіндійського мислення, яка бачила тут тільки тасмну гру моральних сил: ці сили, власне, ведуть людину шляхом найважчих випробувань, з яких народжується нова людина, з поглибленим моральним еством.

Ситуація ускладнюється, коли маємо справу з людиною, на сумлінні якої тяжить почуття непрощененої провини. Таку людину являє собою Каїн у поемі „Смерть Каїна”. Проклятий Богом і людьми, свідомий своєї приреченості на вічні страждання, Каїн живе одним тільки владним почуттям — почуттям ненависті до всього земного і до небес. Він клене і самого себе, і Бога, що засудив його на „безплодну муку”, з якої могла б його визволити тільки смерть, — але смерть не приходить. Він палас сліпою ненавистю навіть до вірної дружини, сіної істоти, яка не вагалася „з проклятим поділити його прокляту долю”. До самої її смерті він не знаходить у своїм серці співчуття для неї. Але після її смерті в ньому назріває внутрішня драма, яка приносить йому переродження. В його душі прокидаеться туга за расм, і він коштом найбільших зусиль і муки доходить до місця, звідки перед ним розкривається образ раю. Оддаче в тому,

що було предметом великої туги, він бачить кінець-кінецем тільки оману, „привид зрадливий”. Міркуючи в дусі позитивістичної філософії XIX ст., Каїн відвертається від неземного, символом якого є в поемі рай, щоб акцептувати повнотою земне буття і закінчити стан завішеності людини між земним і неземним, який то стан, мовляв, не дає людині жити справжнім повним життям. Правда, заперечення потойбіччя в Каїна не повне. Незважаючи на всі свої попередні інвективи на Бога і рай, Каїн усвідомлює, що рай, який він назвав оманою, с чимось живим у людськім серці; що Бог, покаравши людей прогнанням з раю,

„у сердце нам вложив той рай
і дав нам на дорогу”.

Ці слова звучать як виправдання Бога.

Властивий зміст ідеї раю знаходить тепер Каїн у почуванні любові до людей. Може віддаватися дивним, що Каїн, недавно ще жорстоко нечулий до страждань конкретної особи, найближчої людини, яка пішла з ним і віддала йому своє серце та життя, захоплюється ідеєю любові саме „до всіх людей”. Таким поставленням питання поет склав данину позитивізму з його культом абстрактної Людини (з великої букви!). Як би там не було, в любові до людей Каїн відкриває правду життя, яка привертає йому довір'я до буття. Він прагне понести любов людям, але не доходить до мети, бо на межі людської оселі гине з рук сліпого діда Лемеха. За словами Лемеха, що вмів читати в книзі призначень, та смерть мала стягнути страшну помсту Божу і проклін на ввесь рід, на дітей і внуків. Таким чином, у наслідок фатальної гри незбагнених сил, Каїн, що ніс людям благословенство любові, на ділі принос — прокляття. Це одна суперечність, яка роздирає життя. Але є ще й друга: безпосередньою причиною, що спроваджує нещастя на оселю, яка жила досі тихомирним життям, стас не злочинець, а праведний Лемех, несвідомий того, що він стріляє в людину. Несвідомість ця, за поняттям людей старовини, не звільнюла від провини ні його самого, ні цілих поколінь.

В усій цій історії перехрещуються ідеї, для яких поема не знаходить узгодження: це ідея любові, з одного боку, і ідея приреченості, зв'язаної з гріхом, з другого боку. Любов, яку несе Каїн, стас тільки спалахом, який гасне, не розвівши „темряви життя”. Переможну силу виявляє гріх, що вимагає покуті поколінь.

Поема „Смерть Каїна” залишає в читача важке почуття: людина не знаходить твердої опори для своєї віри в життя.

2. МІЖ СПОГЛЯДАННЯМ ВІЧНОГО І ДІЯЛЬНИМ ЖИТТАМ.

Поема „Іван Вишенський” розробляє в новому оформленні проблематику, накреслену в поемі „Смерть Каїна”. Іван Вишенський, проповідник-полеміст і аскет-схимник, несе в собі вантаж внутрішнього роздвоєння, бо глибоко відчуває, що життя людське с „буттям на межі”. Його свідомість хитається між невтишною тugoю за Вічним і почуттям земного призначення людини. Якщо йдеться про ідею потойбіччя, то вона в поемі „Іван Вишенський” поглиблена. Тоді як Каїн мав перед очима почуттєвий, зматеріалізований образ раю, Іван

Вишенський знає ідею Вічного, ідею духового світу, „постійного і величного”, якому — за глибокою філософічно-релігійною традицією — протиставити непостійній мінливі явища земного буття, „світ” з його спокусами й гомоном боротьби. Як тип релігійного генія з його тухою за Вічним, він вирішує довершити аскетичний подвиг — провести вечір життя в „пристані спокою”, в спогляданні Вічного, в зосередженій думці і почувань на тім єдинім, що потрібне душі, яка шукає шляху до Бога.

Але ступили на той шлях — значило для нього зректися світу, відвернутися від всього земного і людського, з яким дотеперіше його життя було пов’язане нерозривними вузлами. В його душі виникає непоборна, здавалося б, суперечність між земним і неземним, між трансцендентним і іманентним. Ідея споглядального життя, далекого від світу, і ідея діяльного життя серед людей та для людей постають у свідомості як дві ворожі одна одній ідеї. Розв’язка суперечності видавалася можливою тільки в користь одній або другої форми життя. Іван Вишенський вибирає споглядальне життя, бо воно розкриває перед його зором перспективи досягнення найвищої мети життя — самовдосконалення і з’єднання з Богом.

Але поєт показує на трагічнім досвіді свого героя, що його вибір був невдалий. Сам життєвий досвід мав би підтвердити, що споглядальне життя, у відірваності від людей, суперечне з призначенням людини.

Іван Вишенський мусів дійти до переконання, що він не знайде „пристані спокою”, якої прагнув. Перешкоди виявилися неподоланими: насамперед релігійні сумніви, а потім — емоціональні звязки з рідною землею і рідним людом. Сумніви його не випливають із чисто теоретичних міркувань, — тим вони грізніші. Вони з’являються в бурхливу ніч на тлі важких переживань болю, тривоги й почуття безсила та покинутості перед лицем байдужої природи. Щоправда, вони скоро замовкають, бо інші могутні почування беруть душу в свій полон. Але, раз вони струснули душевний спокій, то в майбутньому вони мали тенденцію повторитися, щоб знівечити радість споглядання Вічного. Справжній переворот викликає в душі аскета те, що інанки пов’язало його з людьми і світом: вишневий цвіт, занесений вітром у його печеру, спогади про матір і рідних людей, заклик земляків повернутися до рідного краю і стати там за провідника та пастиря, врешті — непоборна туга за всім рідним. Спочатку аскет опирається всім тим спокусам, що тягнуть його назад до „світу”, але, пригадавши собі слова Христові про доброго пастиря, який віддає свою душу за своє стадо, він уже беззастережно піддається владному почуттю любові до людей.

„Світ” перемагає аскета, зреабілітований таки релігійним авторитетом. У хвилині цієї перемоги аскет, що відвернувся був від світу, здобуває наново довір’я до „буття в світі”. Але перемога приходить пізно і її фінал трагічний. Трагічна розв’язка мусіла виникнути як наслідок роздвоєності свідомості Івана Вишенського між трансцендентним і іманентним. Коли ж з’ясувалася можливість поєднати земне з неземним, а тим самим любов до Бога з любов’ю до людей і світу, аскет уже спалив за собою всі мости: він не міг ні залишитися в печері, ні повернутися на рідну землю. Після того, як він зламав присягу, якою посвятив себе Богові, перед ним замкнулася брама „пристані спокою”, і тому він впадає в розпач:

О, Розп'ятий! Глянь на мене!
 О, не дай мені пропасти,
 У безодні мук, розпуки,
 У зневір'я глибині!

Одночасно він усвідомлює, що від'їзд лісланців з України, які закликали його до себе, позбавив його надії повернутися на рідну землю. Єдиний вихід із ситуації піддає йому віра в можливість чуда, — тому він просить Бога, щоб прослав йому шлях по морю до барки з післанцями. Вимагає для себе чогось неможливого.

Розв'язку суперечностей, у яких він заплутався, могла — в фізичному розумінні — принести тільки смерть. Не випадкова смерть, яка спіткала Кайна, а словене трагізму смерть, яка наступає з неминучістю в ситуації, в якій людина відрізала собі всі шляхи. В духовному ж розумінні наступило справжнє чудо обнови душі з джерел великої любові. Для неї то послався в стані екстазі аскета опромінений шлях — від душі до Бога і до рідного краю.

3. ПРИМАТ ЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

Іван Вишенський, як і інші герой розглянутих нами поем, сильні своїм переконанням про примат етичних цінностей перед категоріями біологічними й фізичними. Ідеється тут про примат таких етичних цінностей, як любов, вірність, самовідданість, що до них, як цінностей „ідеальних”, люди Франкового покоління підходили з мірилами натуралістичної філософії: за дарвінізмом, зводили етичні категорії до біологічних, висуваючи на перший план засаду боротьби за існування і санкціонуючи право сильнішого; за марксизмом, підмінювали етичні принципи політичними постулатами. У круге же, в якому опинилася моральна свідомість людини, Іван Франко зберіг віру в самодостатність саме тих етичних цінностей, які свідчать про самобутність духового життя.

Маючи за собою чверть століття світоглядових змагань і пошукив, він збагнув інтуїцію поета і проникнув бистрим зором мислителя, що надходять жорстокі часи, які несуть з собою великі переміни в етосі людства, що на місці релігії любові визріває релігія ненависті (див. вступ до збірки „Мій Ізм'яргад“). Все своє життя він протиставив ідеологіям, які культивували ненависть, мораль любові та співчуття до людини. У низці поем — бо в поезії передусім, а не в теоретичних міркуваннях поет дас найглибший вислів своїм найтасманичішим почуванням і думкам — він зображує саме носіїв вічних етичних цінностей.

Рахуючись із багатством вікового досвіду людства, поет запозичує образи для своїх мистецьких креацій у різних народів з різних епох. Так ми бачимо в нього і індуську пару, Гарісчандру і Сайвію („Цар і аскет“), і жіночі чужинні постаті в поемах середньовічного циклу („Поема про білу сорочку“, „Відний Генріх“), які будуть захоплення в душах читачів чистотою серця і глибиною почувань. Сайвія, що з безмежною ніжністю і самовідданістю кориться долі й приймає жахливу неволю та пониження з любови до Гарісчандри й сина; Юліяна, героїня „Поеми про білу сорочку“, мужня й незламна в своїй вірності, з невгласним горінням серця; героїня поеми „Відний Генріх“, яка наявно доводить, до яких висот героїзму здатне піднестися жіноче серце, словене любов'ю аж до самозабуття, аж до

нечулості на фізичні болі, — всі ці постаті можуть стати поруч великої серцем дружини Каїна (в поемі „Смерть Каїна”).

Думка, висловлена Каїном, що Бог, прогнавши людей з раю, защепив ім рай у їхньому серці, знайшла повне втілення в жіночих постатях згаданих поем. Властивий ім внутрішній огонь розбиває мур холоду й байдужості світу, опромінює життя. Багатство внутрішнього життя розлівається тут щедро на все довкілля, але, розливачись, не розтрачується, а навпаки — побільшується.

Зрозуміло, що тут масмо справу з поетичними фікціями. Але історичина традиція засвідчує, що такі виняткові, надхнені душі були втілені і в живих постатях — таких, напр., як Франціск Ассізький. Надхнені серця творять найвищі цінності. Вони перемагають мертвечину світу, передуховлюють дійсність, довершують можливе в неможливому.

Поезія, що сягає до таких глибин, розгортає перед нами перспективи повноти життя в світі, в якому — як нам здається в моменти зневіри — звідсіль зясує сама тільки пустка, що наповнює нас тривогою. За безміром зла, неправди і страждань поет уміє показати те, що поєднує нас із життям.

4. ГЛИБИННІ ВИМІРИ БУТТЯ

Поєднання це дається різним людям не однаково. Передусім треба підкреслити, що поет не дас нам підстави ствердити, чи і наскільки ентузіазм є тривалою настановою і чи не наступають періоди життя, коли владна журба, про яку говорить Гайдеггер, входить у свої права. Але ми можемо твердити, що там, де ентузіастична настанова, мас місце, людина проявляє повне довір'я до буття. Поведінка геройнъ поеми „Відний Генріх” і „Поеми про білу сорочку” змушує нас думати, що довір’я до буття ім безпосередньо дане. Інтуїція підказує ім у кожний момент, як і що треба зробити. Ім чужі умовності і вагання. Коли погодимося з поглядом Шеллінга, що віра в первісному значенні є „довір’ям до божественного”,*) то скажемо, що масмо тут перед собою тип людини з первісною релігійною настановою (первісною — в онтогенетичному значенні).

Набагато складнішою видається нам духовна структура людей типу Івана Вишенського, які проходять шлях сумнівів, роздвоєння і зламів, захищаються в своїм довір’ї до буття і відбудовують його, оскільки знайдуть для нього раціональну опору. Можна застосувати до них гегелівську формулу, кажучи, що їх довір’я до буття має діалектичний характер: воно мусить пройти через свою антизу, заперечення, щоб знайти синтез у результаті переборення негації.

Така внутрішня діялектика розготається з особливою силою в душі Мойсея (в однайменній поемі Франка). Повний віри в місію свою і місію народу, Мойсей, після конфлікту з народом, внутрішньо заломлюється, коли, підсумовуючи результати своєї діяльності, дходить до висновку про безцільність зусиль і трудів усього свого життя. Оці його внутрішні змагання — це, власне кажучи, змагання франківської людини, яка зводить рахунки з філософією доби. Мойсей мусить розрубати Гордіїв вузол тієї філософії: розв’язати проблему зде-

*) Schelling, Philos. Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit — Werke, I, 7, S. 394. Stuttgart-Augsburg, 1860.

термінованості явищ природи й історії, в світлі якої немає місця для волі людини та ідеї доцільності. Ідеї механістичного детермінізму підсилюються пессимістичним поглядом на історію. Перед зором Мойсея пересуваються сторінки історії рідного народу, в якій він бачить безперервне пасмо руїни і неволі. Знесиленій страшною візією, пропох почував себе внутрішньо опустошеним під вагою думки про непереможну владу сліпих сил у природі й історії, які зводять наївець зусилля її идеали одиниць.

Цей злам Мойсея становить момент антитези в його внутрішній діялектиці. Мойсей мусить перебороти антитету, заперечення, щоб дійти до зрозуміння сенсу життя і призначення людини. Він осягає це зрозуміння через усвідомлення (промова Єгови!), що духове життя людини не замикається в рамках, закреслених механістичним детермінізмом, що воно знаходить свій сенс і мету в творчому зусиллі, а саме в творенні духових цінностей. Духові цінності є визначальним чинником людського життя. Отож у сфері духового життя є своя закономірність, яка визначається саме духовими цінностями. Було б помилковим думати — як то часто буває, — що, хто приймає її той тим самим заперечує закономірність у природі (Ї не заперечує сам Платон!). Діялектичний процес мислення Мойсея показує, що синтеза, яку він осягає, полягає в поглибленаому розумінні закономірності. Механістичний детермінізм, що підпорядковував явища духового життя єдиному процесові причин і наслідків, дізнає трансформації через надбудову ідеї закономірності духового життя.

Ідея творчого життя розв'язує сумніви Мойсея і перемагає його заневіру. Його обрії ширшають: зір його сягає далі, віж сягає „логіка фактів”; він розуміє тепер, що значить „невгласаюча туга” за духовими цінностями, — за тим, „без чого жити ніхто з нас не годний” (пісня 20), за тим, „незримим, нескопним”, що дає „змисл життєвий”. Він з'ясовує собі, що понад здетерміновані явища природи, понад біологічні потреби підносяться в людині творчі сили — вкладені Єгою в серце, „наче кvas в прісне тісто” (п. 4), — що їх людина мусить постійно активізувати, щоб здійснити своє призначення на землі.

Погляд про примат етичних цінностей привів Франка до погляду про примат духового життя. У поемі „Мойсей” ідея трансцендентного оформленюється не як ідея „того, що знаходиться поза межами можливого досвіду”, а як ідея глибинних вимірів буття. Вона оформлюється в трагічних змаганнях з демоном сумніву і заневіри. Потрібний був струс, щоб у Мойсеєві проявилася свідомість глибших онтологічних зв'язків. Тільки таким шляхом він зміг відбудувати втрачене довір’я до буття. Тільки тепер він міг побачити перед смертю „обітовану землю” вже не в матеріальному, а в духовому значенні.

Ми можемо зустрітися з застереженнями: „образна мова біблійного Мойсея — це одне, а погляд Франка — щось інше; їх не треба змішувати”. Одні кажуть, що поет був матеріалістом, інші твердять, що він мислив категоріями позитивістичної філософії. Тим часом наша інтерпретація вказувала б на те, що поет переступив межі не тільки матеріалізму, але й позитивізму. Щоб уникнути закиду довільноти інтерпретації, ми розглянули ще деякі твори. Ми зупинилися на творах з доби розквіту творчості поета, написаних перед „Мойсеєм” і після його поява, бо це дозволило нам сконfrontувати

думки поета, висловлені в них безпосередньо від себе, з думками, що їх висловлюють дійові особи розглянутих поем, зокрема поеми „Мойсей”. Два твори привернули до себе нашу увагу: поетичне звернення до природи „Мамо природо!” (напис. 1899 р., друк. у зб. „Із днів журби”, 1900 р.) і філософічна поема „Страшний Суд” (зб. „Semper tiro”, 1908 р.).

Не можна хіба поминути мовчанкою такий момент: поет розправляється тут із тими, хто так, як колись його Каїн, бачать у трансцендентному тільки фантоми, „не варти мук, і крові, і страждання”, і обмежують дійсність явищами матеріального світу. З іронією прирівнює він адептів натуралістичної мислі до кицьки, яка з цікавістю заглядає за дзеркало, бо хоче знати, що там приховується, але стверджує, що там нема нічого: отак, мовляв і

„ми логікою кицьки розсудили,
що й загалом нема безодні,
нема нічого, лиш атом, момент
і рух молекулярний”.

Як і в поемі „Мойсей”, поет дає тут перевагу духовим потугам, переоцінює в позитивному сенсі „всі ті мрії, туги і бажання, всі безконечні перспективи”, які розгортаються в нашій душі, а які ми „були готові згірдно віділігнути і потоптати”. Він оцінює їх як щось „найвище і найкраще”, як „те, чим святе, високе і величне життя людське”. Всупереч філософії, яка в ідеях духового світу та вічності бачила тільки „сия пусті, ілюзії відвічні”, поет признає в них „реальну дійсність”. Світові явища він протиставить вічність, яку „ми ноємо в душі” („Мамо природо!”), проникає „крізь часове й тілесне” в „духове й вічне”, знає „найвищого Духа”, перед яким падає „в пориві любові” („Страшний Суд”).

Так на довгому шляху — від поеми „Смерть Каїна” до поеми „Страшний Суд” — розкривається перед нами складний шлях змагань, пошуків і досягнень поета, що хотів зрозуміти сенс життя та обґрунтувати довір’я до буття. Каїн не бачив поза видимою дійсністю нічого іншого, як тільки оману й привиди, Іван Вишенський мучився, кидаючись між вічним і дочасним, врешті Мойсей поєднав „буття в світі” з вимогами реалізації духових вартостей, які становлять саму суть буття, — усвідомив глибинні виміри буття.

Чи такий складний процес думки й почувань поета можна замкнути від початку до кінця в однозначні формулі?

5. НЕЗАЙВІ МІРКУВАННЯ ПРО СМЕРТЬ.

Розглянуті нами поеми порушують і загадку смерті. Смерть — містєрія: чи містєрія довершення, чи занiku? Чи розкриває перспективи, чи безоднію небуття?

Перед лицем смерти проблема довір’я до буття загострюється до найвищої міри.

У поемі „Мойсей” смерть пророка-провідника народу потрактована, за біблійною традицією, як кара, зіслана Боговою за його сумніви та зневіру для перестороги і постраху. Але пізніші роздуми поета свідчать, що така розв’язка його не задовольняла. У поемі „Страшний Суд” поет сублімус поняття смерті, розуміючи її як злиття з Най-

вищим Духом у „найвищій екстазі” після творчого життя („Безмір обіймай душою і в найвищій тій екстазі злийся з сутністю моєю” — слова Бога до поета на Страшному суді). Виходячи з таких думок, він намагається пізніше по-новому інтерпретувати смерть Мойсея. А саме в передмовах до польського (Львів, 1914) і російського (Відень, 1917) перекладів поеми „Мойсей” він дивиться на смерть пророка як на „безпосереднє спілкування і з’єднання з найвищою истотою, Еговою” (див. А. Каспррук, Філософські поеми Івана Франка, стор. 136. Вид. „Наукова думка”, Київ, 1965). Таким чином він переносить ідеї, висловлені в поемі „Страшний Суд”, до поеми „Мойсей”, затушковуючи момент карі і ніби реабілітуючи Мойсея за його сумніви, подібно як він реабілітує і себе за свої власні сумніви, кажучи, що на Страшному суді слова Бога „спалять сумніви й тривогу”, і він встане „ясний, чистий”, і почус в собі „безмірну духа владу” та впаде перед Найвищим Духом „в пориві любові”.

Залишається нам вияснити ще один момент, який ускладнює розуміння стану людини по смерті. У поемі „Страшний Суд” маємо таке зіставлення: стан екстазі і злиття з Божою сутністю, яке приносить „щастя в душі” і ріст духа „в безмежності”, — з одного боку, а з другого — неясний зворот: „розвіюся в нірвану”. З виразом „нірвана” стрічаємося в поета тут не вперше. Герой „Зів’ялого листя” уявляє собі нірвану то як стан спокою й забуття, то як „бездодні”, в якій дух людський „згасне, мов огник, мов хвиля пройде”. Отож поняття нірвані асоціюється тут з поняттям небуття. Такі ж асоціації виникають у зв’язку зі словами „розвіюся в нірвану”. Вони мали б означати „перехід до небуття”.

Однаке таке розуміння годі пов’язати з ідеями поета про смерть як злиття з Найвищим Духом. Тільки ідея вищої форми буття (нірвана означала б визволення з форм часу і простору), а не ідея небуття, могла викликати в уяві поета візію, як він упаде перед Найвищим Духом у пориві любові і ростиме в безмежність. А втім, чи інша, можливо — вища, форма буття мала б бути більшою загадкою, ніж небуття („чорна діра небуття”, за образним висловом М. Зерова)?

Есхатологічна візія поета свідчить про найвищий ступінь довір’я до буття, до якого людина спроможна піднестися. Насмішкуватий (вольтеріанський!) тон початкової частини поеми „Страшний Суд”, щоправда, не гармоніє з повагою предмета, але він тим виразніше відтінює ту повагу в кінцевій частині твору, де тон різко міняється і перед нами постає в своїй трагічній величі Іван Франко, перекладач „Божественної Комедії” великого фльорентійського вигнанця, з яким наш поет переміряв усі виміри буття.

Мені здається, що всі ми або величезна більшість з нас, є в полоні науки 19-го століття, яка відмовляла існування всьому тому, чого вона не могла змирти підтвердити. Речі, що ми їх не могли пояснити, ішли проте своїм порядком, — правда без нашого благословення. У той час, коли ми не мали ока для того, чого ми не вміли пояснити, велика частина світу була залишена дітям, психічно хворим, блазням і містикам, які більше цікавилися тим, що є, ніж тим, чому воно так є. У такий спосіб багато старих і добрих речей зложено на світовому горищі, бо ми не хочемо мати їх близько себе і не маємо відваги їх позбутися.

Дж. Стейнбек,
“The Winter of Our Discontent”

Йосип Гірняк

На шляхах Леся Курбаса (8)

ПОВОРОТ ДО ВІННИЦІ

Делегація ЧУГА після драматичних переговорів з більшовицькими уповажненіми, розчарована і пригноблена пессимістичними прогнозами про майбутню долю географічного воящства, приспішила свій поворот до Вінниці. Олімпія Добровольська заскочена таким несподіванням поворотом делегації, мусіла постішитись зі своїми справами, що були метою її подорожі до Києва; тому вже не було в нас часу на повторні відвідини театру і Леся Курбаса, Метушливе пакування і збирання театральної гардероби вимагало фізичної помочі і моїх рук. Я потішав себе надією, що недовго доведеться мені чекати на виклик до нового театру, про який мріяв Леся Курбас. Іого прихильність окрилила мене до лету в далеку і нелегку дорогу.

Вагон делегації був долучений до поїзду, що віз військового комісара Муратова на західній фронт. На той раз подорожі назад до Вінниці тривала не так довго, як до Києва, всього кілька годин. Під час зупинки у Фастові я вискочив на перон, щоб набрати гарячої води на чай для всіх братів. Я не встиг наповнити посудину кипнем, коли мій поїзд, без звичного гудка, рушив у далішу дорогу. Наздігналиши останній вагон, я вискочив на приступку гальмової будки і однією рукою притримуючи посудину з гарячою водою, другою вхопився за лізгиного поруччя і так доїхав до Козятиня. На мій стукіт відкрилися двері делегаційного вагону. Товарищи подорожі були певні, що я не спіймав поїзд у Фастові і турбувались тим, як то мені, в таку морозну ніч, без верхнього одягу, і без особистих подорожніх документів доведеться поборювати революційну пильність органів ЧК. Вони привітали мене радісними вигуками та дотепами про мою кмітливість.

На нарах у темному кутку товарного вагону Добровольська не могла скріти свого хвилювання тією пригодою. Приймаючи з моїх рук чайник що за час дороги з Фастова до Козятиня встиг прохолонути, стала запевняти, що ніколи не буде мене виряджати на станціях з подібними дорученнями. Товарищи подорожі поглузувавши з мене, взялися за холодний чай.

Брати Никифор, Омелян та Володимир не сподівались так скоро побачити мене знову. Вони знали про мої пляни і мету подорожі до Києва, тому-то зустріли мене зі спілчуттям і старались розважити в тій невдачі. Однак, скоро своє спілчуття стали замінюючи на іронічні дотепи на адресу моєї поспільності в реалізуванні намічених планів. Слухаючи про мої враження з подорожі, про театр ім. Т. Шевченка, про зустріч і розмову з Лесем Курбасом, вони очевидно помітили, що у моїх монологах домінуюче місце займає товаришік подорожі. Про що б я не говорив, де б я не був, кого б я не бачив — мої враження прикрашувались загдаками про неї, про її якості — як людини, як артистки. Уява братів дорисовувала реальні здогади, які сердили мене, однак я нишком піддавався чарові тих натяків...

Я з головою пірнув у працю в театрі забуваючи про трагічні обставини, в яких ми всі опинилися в той тяжкий час. Я думав тільки про ролі, п'єси, про вистави, якими актори розважали глядачів і самих

себе. Привітне слово Добровольської, її товариські поради під час проб чи дискусій над ролями були для мене просто безцінні. З кожною новою роллю я освідомлював свою непідготованість, безпомічність. Режисер, після кількох проб випускав п'єсу на сцену, і звичайно йому було не до того, щоб з молодими акторами детально опрацьовувати ролі. Кожному молодикові доводилося самотужки набиратися фахової грамоти.

Появилася жадоба ролей, хотілося якнайбільше грati, якнайчастіше бути ча сцені. Не задовольняло тільки це, що попадало з режисерського стола. Гнат Юрауважав кожного молодого члена ансамблю тільки знаряддям для репертуарної продукції, використовуючи кожного з нас по зовнішніх та індивідуальних пристрастях. Гнат Юра був класичним зразком антрепренера з амбіціями актора, режисера, адміністратора — словом: всеохопного господаря, що воліє всім неподільно. Тому-то годі було від його сподіватися чи вимагати уваги до молодняка, що прийшов учиться і робить навмання перші кроки на сцені. Щоб не застригти на самих масових сценах та випадкових епізодах, я брався за дублювання більших ролей, які публіці подобалися, та які, на жаль, виконували інші щасливці.

Скорі після нашого повороту з Києва, режисер Юра приступив до роботи над п'єсою з репертуару Молодого театру: „Затоплений дзвін“ Г. Гавптмана. Мені дуже припала до вподоби роль Лісовика, яку режисер взявся сам виконувати. Не говорячи нікому ні слова, я вирішив вивчити цю роль і при відповідній нагоді попробувати щастя. Я переписав собі текст ролі, на пробах став дуже уважливо стежити за виконавцем Лісовика, Гнатом Юрієм, за мізансценами і всіми його рухами, нішкога вивчав прегарні поетичні монологи (в зразковому перекладі Миколи Голубця.) Режисер обдарував мене ролею „учителя“ і я приймаючи участь в виставі в характері цього персонажа, не занедбуючи прямих своїх обов'язків, — докладав усіх старань, щоб уловити все, що стосувалося милого моєму серцю Лісовика.

Головні ролі виконували: Равтенделяйн — Добровольська, Гайнріха — Ватуля, Водяника — Кречет, і Лісовика, як згадано, сам Юра. Добровольська і Юра виконували свої ролі ще в Молодому театрі, Ватуля був свідком праці над ролею Гайнріха-Семдора у тому ж таки театрі. Василь Кречет уперше зустрівся з Водяником, використовуючи свій дуже підхожий для цієї ролі басовий тембр голосу, але щоб дотримати кроку з підготовками вже партнерами, мусів самотужки працювати над образом. Я признався Кречетові, що заважає приготувати роль Лісовика і запропонував йому разом працювати над спільними сценами цих двох персонажів. Мавка-Равтенделяйн та Лісовик, це представники змовників проти реального світу, які спільними силами загороджують доступ у своє царство всьому чужому і небажаному. Вони себе доповнюють, розуміють і допомагають одне одному в боротьбі з ворожими, зовнішніми стихіями. Добровольська радо погодилася не тільки брати участь в спільних пробах, але й допомогти нам своєю порадою і знанням. Однак, щоб почати проби з партнером треба опанувати текст і приблизну сценічну ситуацію, як вихідну позицію для ансамблевих зайняття. Перед тим як зустрітися на сцені з Водяником, я попросив Добровольську провіріти те, що я підготовив на самоті. І тут виявилася вся моя безпомічність та непідготованість до такої ролі!

З перших кроків я спіtkнувся на двох ступенях, через які мусить проскоčити кожний актор: це техніка віддихання і вміння володіти віршем. До речі, ці елементарні технічні засоби опановується в школі чи в театральних студіях. Немов літаючий по сцені метеор метушиться Лісовик і в довгому, віршованому монолозі то передражнюються з мавкою, то підмовляє її, розповідаючи барвисто про те все, що дістяєсь навколо серед чарівної природи, зокрема на верхів'ях гір, де грішні люди завзялися повісити на високій вежі дзвін майстра Гайнріха.

Я перескочив декілька ступенів, що заступали на сцені скелі, і пе-ребігаючи з однієї площини на другу, виголошував відповідний текст монологу, ще й отриманий з вигуками, які мали віддавати відгомін у горах.... Від цього паралельного дійства я так задихнувся, що не міг видобути з себе звуку! Цілі грудьми здавило віддахи, в горлі пе-ресохло, цілого обдало потом. Я вспів викрикнути всього кілька рядків тексту, які в моїому виконанні не мали нічого спільногого з віршем і поетичним словом. Монолог був на дві сторінки друку, до його кінця було ще дуже далеко. Я бездумно витріців очі на Равтенде-ляйн не розуміючи, що сталося і не знаючи, як далі бути...

Равтенделляйн оброялася терпеливістю і тут же взялася, як анатоміст, розкладати на частини всю проблему, в якій я так ганебно запутався. Вона продемонструвала мені, як то я на першій стрічці видихнув із себе весь запас повітря і затиснув діяфрагму не давши їй наповнитись свіжим повітрям, яке мусіло б скріпити голосові струни і допомогти вільно орудувати диханням. Але тут же виявилось, що треба вміти набирати повітря і треба знати коли, після котрих слів, після якого логічного наголосу. До того ж не можна рівночасно стрибати по скелях і дихати, треба те все розподілити так, щоб одно другому не заваджало.

О, Господи! Як же ж я досі ходив по сцені? Та ж чимало ролей було вже за мною, і здавалося зіграні з немалим успіхом. Чому ж це тільки тепер, перед очима людини, яку не можна запідозрити у неприхильності до мене, — я такий безпомічний?... Адже ж навіть ті, що ніколи не грішили прихильністю до моєї особи, і вони признавали за мною деякі успіхи на сцені. Ось, напрішті, довелось мені самому злагодити, що це були успіхи „аматора”, які досягались деяким природним хистом, пригожими характерними рисами, але ні в жодному випадку акторською технікою та фаховою грамотою.

Ця перша зустріч з віршованою драмою і ролею, яка вимагала ще й балетно-фізкультурної вправності, відкрила мені очі на проблему поспілового і серйозного вишколу. Але що ж буде з Лісовиком? По кількох пробах піде вистава, тим більше, що в головних персонажах ролі грані або, як то кажуть, „на службу”. Один тільки Кречет вперше готовав Водяника, але у нього не було таких проблем, як у мене, бо і роля йому підходила і всі фізичні прикмети були в нього дуже придатними для цього образу. Я-ж задумав приготовити роль Лісовика без регулярних проб і в поспіху, бо вистава буде зіграною всього три-четири рази, то ж випадково „вскочити” до неї не буде змоги. Коли ж я зважуся просити дебюту, то мені слід бути підготованим до ролі якнайкраще, тим більше, що сам режисер являється її виконавцем!...

Гнат Юра був амбітним актором і любив грати. Шоб вдоволити мое прохання він мусів би пожертувати особистими амбіціями. Опакувати ж за кілька днів всі труднощі, що виринули переді мною лед-

він чуло б під силу людині з війнятковими здібностями, а що вже говорити про такого сірому, як моя скромність.

Освосні правила дихання й уміння володіти ними під час діїства досягається впертим і довготривалим тренуванням. Цю техніку слід довести до такої досконалості, що виконавець на сцені про неї і не думас в часі гри, бо в тому часі його увага мусить бути зосереджена на багатьох інших складових частинах акторського тривання, які вимагають постійного самоконтролю. На сцені вже ніколи думати про те, чи ти правильно чи неправильно дишеш. Там і не думаючи про те мусиш правильно віддихати, бо інакше задихаєшся і ні кроку не ступиш вперед, як це трапилось зі мною на першій пробі.

Основні закони техніки декламації теж не падають з неба. Цього знання на жаль не давала наша класична гімназія. В Україні вперше почала культивувати цю науку театральна школа ім. Лисенка. Ось ті дві проблеми загородили мені дорогу до мети, яка здавалась такою простою і легкодосяжною.

Розважати, провіряти, контролювати вже не було часу; або використасти нагоду і вскочиши у виставу і разом з добре „обстріляними” в сценічних змаганнях акторами заграсши одну із значних ролей або будеш продовжувати ходити в лакеях з тацями та витирати кути в епізодах чи масовках. Заохочений людиною, яка з кожним днем ставала яснішим проміннем моєго життя, за яким я полетів би стрімголов хоч і на край світу, не дивлячись на непоборні перешкоди, я день і ніч знущався над прегарними віршованими монологами, на першому слові видихав увесь запас повітря із своїх незорганізованих грудей, і мов навіжений літав по бутафорських горах, поки, мов грім з ясного неба, не нагрянув день деб'юту в ролі Лісовика із „Затопленого дзвона”!

Режисер Гнат Юра захворів, його голосові струни не були в стані справитись із напругою, якої вимагала роля Лісовика. Виставу ні відкликати ні замінити не було змоги. За порадою Добропольської я зважився попросити режисера дозволу виступити в тій ролі заявляючи, що готовий заступити його і тим самим не допустити до зrivу вистави. Іншого виходу не було, тому-то перед виставою, коли сцена вже була прибрана відловідними декораціями, режисер, на скору руку, провірив мое знання мізансцен і тексту. На більш детальну пробу з партнерами не було часу та й стан здоров'я режисера на те не дозволяв.

Одягнувшись стареньке тріко, общите штучним волоссям, що мало викликати ілюзію півлудини і півцапа, натягнувшись нехитру перуку з чортячими ріжками, обмазавши неприкриті частини тіла обпаленим корком та приклейши цапину борідку, я терпеливо став вічікувати моменту свого виходу на сцену. Однак терпливість моя була тільки задушевним бажанням; від внутрішнього хвилювання я одної хвилини не міг встояти на місці, а це хвилювання спаразізувало увагу, і пам'ять; я не знов де я, і що довкола мене дістеться.

Репліка Равтендельяйн, з якою я повинен був включитися у дію не вивела мене із отупіння і тільки енергійний штурхан у спину, яким почавствував мене помічник режисера, привів мене до пам'яті. Я заревів цап'ячим голосом засвідчуючи присутність Лісовика. Із бутафорських скель та пап'ємашевого каміння я доглядів, біля криниці на авансцені, лісову мавку і Водяника, що чекали на мою появу і на новини з високих гір. Але думка про те, що від того першого моєго ви-

ходу залежить чи не вся моя акторська майбутність, а коли поталанить достроїтись до цих двох стовпів ансамблю — тоді автоматично відкриються переді мною двері у першу шеренгу співробітників театру, одна згадка про таку перспективу спаразізувала самоконтрольні центри, а всі настанови і поради нелегального режисера — Добривольської геть вивітрлися із голови. Я напівпритомний метався по сцені, викривував довгий монолог неекономно витрачаючи весь запас повітря, безжалісно натруджував голосові струни і знущався над мосю неопанованою діяфрагмою. Я й не бачив, яким воздушним мештником кружляла коло мене Равтенделяйн, як лилося гірським струмочком у неї поетичне слово, якою легкою та притомною вона була на сцені. Коли ж фея заховалась у хатині на курячій ніжці, я приліг біля Водяникової криниці, щоб і йому розповісти про новини з гірських шпилів та про те, як то при моїй помочі (Лісовика) полетів у провалля дзвін разом з творцем своїм — майстром Гайнріхом.

Але тут-то я відчув, що мої фізичні сили вичерпані: із пересохлого горла не міг видобути звуку, легені не в стані були зачепнити свіжого повітря, а я ж мусів ще живо та весело змалювати цілу феєрію подій, без яких не могла б перед глядачами розгорнутися дія дальших актів цієї поетичної казки. В панічному страху за долю дальших сцен я глянув на Водяника-Кречета, і, на своє здивування, догледів в його очах іскорки одобрення і заохоти. Із-за куліс дивилася на мене Равтенделяйн-Добривольська не зраджуючи ніякої тривоги за долю сцени, в якій я чувся таким беспомічним. Невже вони обос не бачать того, що я не в стані промовити слова, ні набрати повітря в свої порожні легені? Однак їхні благодушні та прихильні погляди, мов чародійні лікі отверезили мене і я став знову кружляти й танцювати навколо криниці, розважаючи Водяника, ревнивого претендента до чарівної мавки-Равтенделяйн.

Центральна частина ролі Лісовика проходить у першій дії. У дальншому розвитку акції, функції того персонажа допоміжні. Однак зав'язка драми і рисунок всієї панорами подій, які відбулися поза сцену, як прелюд до всього того, що має відбутись в дальших чотирьох актах, все те лежить на обов'язку Лісовика. Роля динамічна, темпераментна, бааторухлива. Слово пливе, мов стрімкий гірський потік, зливаючись і переплітаючись з невгамованим рухом, часто вирос нечаке в дикому танці. Нелегка це справа для драматичного актора, що не озброєний технікою супровідних жанрів (танку, пантоміми, виразного жесту та мистецтва слова), а вже нічого говорити про аматора, хоч би й з деяким досвідом. В ролі Лісовика сконденсовані чи не всі риси найскладнішої технічної еквілібрістики лицедія. Оволодіти тим усім протягом кількох днів не всякому під силу.

З почуттям повної поразки я закінчив останню сцену першої дії, фізично вичерpanyй діbrasva за куліс. Ніби в густому тумані здалися мені силуети товарищів, які старалися теплим словом заохотити мене до чергових сцен, де вже таких труднощів не було. Приходячи до тямки, я став чим раз ясніше освідомлювати висоту стіни, яку треба перескочити, щоб дійти до бажаної мети. Чому ж досі про це не думалось? Як видно, треба було стрімголов скочити у прірву, щоб самому пережити і переконатись, що без подолання спротиву фізичного матеріалу, без опанування цілого ряду фахових дисциплін, не стати актором таким, яким мріялося. Театральне мистецтво вимагає такої ж підготови і вишколу, як і всяка інша професія.

Добровольська до кінця вистави майже не сходила зі сцени, і Й, звичайно, було не до мене. Пригноблений своїм неуспіхом, я не мав відваги слідкувати за її грою. Після останнього свого епізоду, знявши з себе грим та одяг, я непомітно покинув будинок театру, щоб на самоті пережити тяжку невдачу та ще раз передумати, що трапилось зі мною того вечора.

**

Наступного дня режисер Гнат Юра заявив, що ролю Лісовика передав мені, бо його горло вимагає довшого відпочинку та лікування, і вія порадив мені, щоб я продовжував працювати над нею, особливо мав на увазі техніку дихання і віршованого слова. Товариші допитувалися, чому я так скоро покинув театр, не дочекавши кінця вистави. Добровольська докоряла мені за нечесність і за те, що свою неуважу я примусив її після вистави, темної ночі, саму добиратися додому. Виправдуючись, я призвався їй, що вчорашня неудача була б загнала мене і на край світу, щоб тільки утікти від співчутливих поглядів та злорадних усмішок колег. Співбесідниця не погоджувалась з мюю оцінкою вчорашнього деб'юту, вона сказала, що чимало акторів схваливали мій виступ та енергію, з якою я зважився за короткий час піти на сцену у такій трудній ролі. Що я показався не таким уже безнадійним свідчить факт, що режисер зрезигнував з тієї ролі в мою користі!

Мені здавалося, що вона свідомо розвіювала мої сумніви, щоб захотити мене до дальшої праці над тими проблемами, що так утруднювали свободу поведінки і тривання на сцені. Самопочуття під час вистави, свідомість своєї безпорадності ставили під сумнів прихильні відзиви колег, особливо доброзичливість Dobровольської, яка з великим завзяттям допомагала мені засвоювати азбуку акторського ремесла. Для мене стало ясно, що товариші базували своє прихильне сприйняття моого виступу на тих сценічних прикметах, які досі сприяли майому відносному театральному успіхові. За зовнішніми прикметами вони не догляділи внутрішньої безпорадності і технічної безпомічності. Після таких міркувань я прийшов до висновку, що невдача може принести й перемогу; неуспіх першого виступу у „Затопленому дзвоні“ став вирішальним для зрозуміння задачі, яка виросла передо мною у всій своїй вагомості. Коли остаточно витягнуто жеребок і всі мости до повороту за собою спалено, аматорський підхід до справ театру мусить закінчитись. Наступає час — пуститися берега і кинутись у вир праці, розчарувань, неудач, чи болючих сумнівів у власні сили, бо тільки після такого шляху можна попасті на помости справжнього мистецтва. Прикрай хвилини під час „Затопленого дзвоні“ стали для мене великую науковою. Тієї неудачі я не віддав би за неодні успіхи.

В КРУТЕЖІ ВЕРЕМІЇ

За працею в театрі, за проблемами та вечірніми виставами актори й не дуже то розбиралися у ситуації, яка вирувала за стінами їхньої твердині. Глядачі, відгороджені світляною рампою та завісою, приглядаючись виставам не зраджували своїх турбот і переживань. Прилагідні зустрічі поза театром не відкривали віконець до тайніків душ та інтимних дум. Обставини громадського життя різко змінилися.

Відгомін діяльності більшовицької адміністрації та нічних розгулів ЧК приневолювали людей ховатися за панцирі мовчанки і тримати язык на припоні. Місцеве населення, яке перенесло на своїй спині блага першої московсько-більшовицької навали, вже було у тім'я бите і зуміло знайти відповічний спосіб поведінки в обставинах, які для західного, необстріляного революцією новака були темними хащами. Київська конференція галицьких посланців із більшовицькими комісарами, як відомо, розвіяла всякі надії на такий-сякий вихід з трагічного положення, в якому опинилася кільканадцяти-тисячна частина нашої армії. Окупанти ще не мали часу роздавити оточений та виморений голодом і пошестями гурт недобитків. В них самих земля горіла під ногами. Кругом не вгасали бойові фронти, Україна, залита повстанськими загонами, була ненадійним запіллям. Той стан, покищо, відтягав остаточну розправу з ненадійною ЧУГА. Та й у ній самій нуртували сили, що шукали виходу із зашморгнутого сталью петлею мішка.

Актори-галичани, які у великій частині ще не встигли змінити військового одягу, були духовно тісно пов'язані з вінницькими частинами ЧУГА. Колишні молодотеатрівці ще з часів мандрів до Кам'янця-Подільського теж зжилися з тісно когортю Визвольної Армії і тут їхня дружба находила ідеологічне підґрунття. Адже києвлян і львов'ян звела одна і та ж мета. Історична драма і її трагічна розв'язка скіпила їх одним вузлом, а декого, навіть, пов'язала родинним союзом. Гнат Юра розпрощався з старим парубоцтвом одружуючись з донькою Рубчаків — Ольгою, Амброзій Бучма застяг у союзі з Поліною Самійленко, романтична курбасівка — Галина Орлівна допила гірку чашу горя в tragedії поручника УГА, Гачкевича. Молодий піяніст і майбутній композитор Богдан Крижанівський найшов Надію Пилипенко, яка розділила з ним тяжкі житейські мітарства, а її сестра Катерина Пилипенко із подивутідною самопосвятою боролась за життя хворіючого тяжкою туберкульозою, талановитого Леся Гринішака. Громадська однодумцість, товариська спляність і далі родинна пов'язаність сприяли внутрішньому співжиттю і зовнішній презентації цілого ансамблю, що, звичайно, в свою чергу, викликало прихильні ставлення галицького вояцтва до нашої інституції.

Проте актори не доглядкували багато чого. Ми не помічали того напруження і нервового стану серед якого борсались представники командного складу, на совіті одного з яких лежала доля і життя галицького ісходу. Глухим відгомоном доходили вістки про нічні розстріли, про налети повстанських загонів та селянські заворушення по недалеких районах. Ми жили тоді з дня на день, не знаючи і не питуючи, що буде завтра.

Одного весняного дня, начальник ЧК, яка до речі знаходилась у сусідстві з театром, наказав всім акторам-галичанам негайно явитися до цієї зловіщої установи. Довелося припинити пробу і ми всі, не здаючи собі якслід справи з того, що це за напастъ, подалися туди, куди нас покликано. Там вешталося кількоро гвардійців, які не знали, що з нами робити, бо не мали ніяких інструкцій, ні наказу. Хтось з них завів нас, рабів Божих, до невеличкої кімнати і порадивши там чекати начальства, закрив за нами двері на замок. Крізь вікно ми почули з вулиці знайомі голоси наших товаришок-акторок, які прибігли до ЧК довідатися про причину такої „несподіванки“. А нас чотирнадцять чоловіка згуртовалися біля одинокого вікна і жартами

та веселими вигуками стали заспокоювати товаришок. Розмова ішла велася арештантським жаргоном із п'єси Володимира Винниченка — „Базар”, що в репертуарі театру І. Франка користувалась чималим успіхом. Подібна сцена була у другій дії цієї п'єси: там приятельки вуркаганів та всякого роду злочинців старалися розважати своїх напарників. Цілими репліками тих персонажів ми перегукувалися з переляканими товаришками, яким було тоді не до жартів.

Сцену того шибеничного гумогу розрядив мій землячок-сусід з села Варваринець, старший десятник Скибінський, який, як видно, мав якесь відношення до тієї установи. Відкривши двері кімнати він сказав, що начальник, який викликав нас мусів по службовим справам вийти поза місто і тому ми можемо повернутися до своєї перерваної роботи, та в театрі чекати поновного визову. Не орієнтуючись у ситуації та не покидаючи свого ігривого настрою ми стали виходити з імпровізованої камери. На порозі земляк зупинив мене і шепнув, щоб ми негайно розбіглися хто куди і не попадались сюди вдруге, бо такої дурнички нам більше не тряпиться... На мій запит і прохання більш конкретних поясень, він відповів, що наші справи погані... В околиці Вінниці поручник Гачкевич напав з своєю групою на червоноармійців, але його сотню розбили, а командира котовці зарубали на очах недобитків. ЧК знала, що поручник Гачкевич був у родинних відносинах з акторкою Галиною Орлівною, і тому рішено в першу чергу розправитись з акторами-галичанами, яких запідоозревено у змові з бунтарем та ініціатором тієї затії. Щастя наше, що всі чекісти мобілізовані на ліквідацію того повстання.

Тільки в театрі, куди кинулись, як щурі до своєї криївки ми збагнули, в яку пастку були попали і що нас чекало. Темної, вечірної години ми розбрілися по своїм кватирам, де кожний на власну руку став шукати захисту перед помстюю ЧК. Серед ночі, по місту загули постріли. Перелякані господарі передали чутку з вулиці, що це налетіла з Хмельника шепелівці, предвісники поляків і армії Симона Петлюри. Ранним-ранком на вулицях Вінниці з'явилося чимало святочно прибраних людей, які загомоніли досі нечутую польською мовою. Дівчата й молоді пані з весняними квітами в руках, демонстративно визиваюче, підкреслювали свій патріотичний настрій, чимов би на якомусь національному фестині. Тут і там з'явилися давно не бачені історичні контури та конфедератки. Немов з-під землі, повіяли вінницькі поляки, про яких досі й чути не було. Чи-то може з цілого Правобережжя злетілись шляхетські нащадки до столиці Поділля на національне свято „3-го мая”? І справді, біля полуночі по головній вулиці загерцювали на гладких конях, в середньовічних, як ковоки високих, чотирикутних шапках, — гусари!

В театрі зібралися актори, щоб поділитись чутками й обмінятися думками про те, що склось та порадитись, як далі бути. Ніхто не зізнав, що несуть поляки на Україну, але поголоски про те, що з ними іде Симон Петлюра були потішуючою несподіванкою. Колеги-князів ожили, немов підсніжники ранньою весною. Галичанам було не пособі. Кожний в пам'яті став пересівати своє недавнє-минуле, чи, бува, немає чогось на совіті такого, за що прийшлося би покутувати в нових окупантів. Адже ж було ясно, що Польща не братню любов несла на списках своєї кавалерії, і не для гарних очей Отамана Петлюри зазялася йому помагати новий порядок на Україні заводити.

Найбільше героїстій Бронек Бучма, який в Тернополі свою гай-

дамацькою шапкою з шляком та кавказькою буркою і кривою шаблюкою до смерти переполошував польських підлітків, — враз посірів і став безрадний мов дитина. До вияснення ситуації й стратегії нової влади на товариський нараді було вирішено десь його переховати. Підхожим місцем виявилася психіатрична лікарня, ген за містом, у глухому лісі. Було відомо, що деякі будівлі того старовинного заведення зайнято під шпиталь УГА. Там чимало хворих і реконвалесцентів вичікували своєї долі.

Раннім-ранком, коли ще мирне і войовниче населення міста досипало ночі, я зобов'язався провести туди вкрай переляканого Бучму. Коли ми стали наблизатись до завітного заведення чадворі вже добре завиділо. Мій сопутник з кожним кроком став попадати в щораз більшу паніку. Коли ж, як на зло, зустрівся якийсь прохожий, мій конспітратор не найшов нічого доцільнішого, як перед самим носом незнайомого прикрити своє обличчя книжкою, яку ніс під пахою, про всякий випадок. Тут уже і мої нерви вирвалися з-під контролю, і я всію парою пігнав дотепного підпільника в браму вінницького „Кульпаркова”.

За високими мурами та залізними воротами, серед бльоків старинних будівель, не дивлячись на ранню пору, гуло, як у бджоляному вулику. Тут же оточили нас десятки знайомих і товаришів, жадних новин про події, що нагрянули так несподівано. Запити сидались не тільки від хворих та реконвалесцентів, що ледви трималися на ногах. Чи не домінуючою частиною гурту були старшини та вояки, що збіглися сюди під захист шпитальної охорони. Лікарів, санітарів та хворих і заїшлих безприютників сднала однакова доля, однакові злідні, однакова туманність завтрішнього дня. Серед допитливого гурту я доглядів братів Омеляна та Володимира, яким і передав під опіку Бучму, обіцяючи скоро знову принести більше новин і, по-змозі, — харчів.

В'ІЗД ЮЗЕФА ПІЛСУДСЬКОГО І СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Кілька днів Вінниця чепурилась. По тротуарах міста побренікувало шаблями польське воятво. Представники влади готовались зустрічати новоспеченої маршала. Стали появлятися чиновники і військові старшини з тризубцями на шапках та на рукавах мундірів. Проте, ніяких слідів цивільних установ чи окремих військових частин не було видно. Театр даремно шукав зв'язку з новою цивільною владою для легалізації свого існування. Погідного ранку очікуваного дня, біля десятої години, коло театру прогерцюала колона польських уланів, серед якої котилися два відкриті авта. В першому з них, на задньому сидінні, по правому боці сидів Юзеф Пілсудський, по лівому — Симон Петлюра. В другому авті, в такому ж порядку Іхали Іхні адъютанти. Пілсудський хазяйським оком позирав на всі боки, відповідаючи на несміливі привіти вінницьких одноплемінників. Збентежений Симон Петлюра справляв враження верхівця „не в своєму сідлі”. Головний Отаман не оглядав зором переможця своїх вірнопідданів, — його погляд був звернений на спину шофера. В'їзд нових союзників не зробив тріумфального враження; в ньому відчувалось щось випадкове, вимушене, нещире. Ескорт алпорним гальюном, наче підганяла автомашини, щоб достойники чимскоріше проїхали намічений маршрут, не наражуючись на небажані вияви „ентузіазму”.

Для галицьких недобитків ця „історична” картина видалася незвичайно пригноблюючою. Адже після трагічних аллянсів з денкінськими і московсько-більшовицькими наїзниками, поява Пілсудського на Україні лише підсумовувала катастрофічний баланс Листопадових мрій. Товарищі-молодотеатрівці не погоджувались з нашим пессимістичним сприйняттям тієї події. Появу Симона Петлюри вони сприйняли з великою радістю, і тут же стали обрисовувати собі і нам рожеві картини майбутнього.

Тим часом на головній вулиці, біля найбільшої гостинниці міста збирались громадянин на віче, на якому сподівалися виступу Головного Отамана. Кинулись й ми туди; на балконі другого поверху готелю з'явився Симон Петлюра в оточенні своїх соратників. Його з'яву і палку промову громадяні Вінниці гаряче вітали і щиро сердечно сквалювали, особливо ту частину, в якій Голова Уряду засуджував наклепи ворогів, які старалися викликати страх і паніку серед жидівського населення, поширяючи провокуючі поголоски про погроми. Представник жидівської громади, що стояв рядом, стискаючи дружньо руку Голови Уряду, теж завзвав всіх громадян не вірити ворожим наклепам, яких метою було — сіяти ненависть до визвольних змагань українського народу.

Після віча Симон Петлюра приймав делегації громадян. Керівник театру Гнат Юра надіяла парадний, фрачний костюм, в товаристві Олімпії Добровольської пішов теж вдарити чолом перед Голововою Уряду і просити державної піддергжки театрів ім. Франка. Отаман Петлюра прийняв наших парламентарів дуже співчутливо і навіть виявив бажання того ж вечора побувати на виставі якого театру.

Поспішно прийшлося організувати парадний концепт-виставу в пошану Симона Петлюри. В репертуарі театру, для такого характеру вистави, були інсценізації творів Шевченка, одноактні водевілі Степана Васильченка, сольоспіви. В стані патріотичного підйому Гнат Юра включив у програму інсценізацію поеми Тараса Шевченка „Іван Гус”. По місті рознеслася близкавицею вістка, що в театрі ім. Ів. Франка того ж вечора відбудеться святочна вистава, яку звеличити своєю присутністю Голова Уряду Української Народної Республіки. Мов за помахом чародійної палички, залі театру наповнилась вінничанами та галичанами, які декілька днів прислухались, із своїх криївок до того, що творилося на вулицях, і врешті-решт зважились показатися на світ. Декілька льож заповнили військові чини із штабу та почату Головного Отамана.

За кулесами кипіла підготовча робота, актори, технічний персонал мов у гарячі бігали по всім-усядам, щоб влаштувати все якнайкраще і тим привітати достойного гостя. Як тільки стало відомо, що Отаман вже прибув до театру, на авансцену вийшов мистецький керівник Гнат Юра і привітавши Голову Уряду та його почет, — оголосив програму святочної вистави.

Не вспіли виконавці зайняти свої місця, як прибіг блідий, засашаний один з адьютантів Отамана і насکочивши на Гната Юрі, наказав зняти з програми інсценізацію „Івана Гуса”. На запит, — чим пояснити таке ставлення до твору Тараса Шевченка, переляканій штабіст відповів теж питанням: „А чому керівники театру включили в програму твір, який ображас польський народ і його віру?”

З дуже прикрем самопочуттям довелося зняти приготовані декорації для інсценізації і на скору руку замінити прогалину в програмі

водевілем Степана Васильченка — „Куди вітер віс”. Несподіваний інцидент обляв нас усіх холодною водою і весь святочний настрій розвіявся, мов ранній туман у степовій балці. Приготувляючи виставу, нікому з нас не приходило в голову, щоб аж так пильно треба було оглядатись на задні колеса у своєму ж таки возі. Тарас Григорович напевно й не думав про те, пишучи свого „Кобзаря”, скільки перешкод доведеться поборювати його хоробрим нащадкам, поки Ім пощастиТЬ донести в широкий світ його безсмертне слово.

**

Добре озброєна і ще краще одягнена в ал'янтські мундіри польська армія не довго господарила у Вінниці, проте з перших днів свого господарювання взялася за ліквідацію частин УГА, за розбросння формaciї, яким до того часу пощастило зберігатися в окремих відділах. Чимало вояків, які спаслися від тифозної смерті, відсіджувались по приватних домах, де люди доброї волі ділилися з ними останнім шматком хліба і захисним кутком. Безприютні реконвалесценти і самодемобілізовані мародери вешталися у підміській, Богом забутій психіяtrичній лікарні, вижидаючи у моря погоди.

Як несподівано нагрянула на Україну польська армія, так ще нагальніше стала відступати назад за Збруч. Не чекаючи повторної зустрічі з котовцями та будьонівцями, недобитки Визвольної Армії рішили й собі, темними ночами, польовими дорогами добиратися під рідні стріхи. Марево польського полону чи навіть польового суду не лякало так, як кліщі „чотирикутника смерті”.

Місячної, теплої ночі посеред мосту на Бузі я прощався з братами Омеляном, Володимиром і шіснадцятилітнім братаничем, які з товаришами вишли разом пробиратися додому. Никифора з ними не було, він помандрував на схід, до Кожухова, допивати свою гірку чашу, яку доля нераз йому підносила. Брати до останньої хвилини не тратили надії, що ім пощастиТЬ намовити й мене на цю останню мандрівку. Але свій жереб я вже міцно тримав у руках... Переді мною маячів театр Леся Курбаса у Києві, куди завзялась довести мене моя подруга, Олімпія, і йдучи поруч з нею, я вже в нікого не збирався питати броду!

Прощаючись, ніхто з нас, братів, не думав, що наші шляхи у протилежні напрямки розходяться на так довгі роки! В тому часі події мінялися близкавичними темпами і несподіваними поворотами. Однак, того разу нам важко було визволитися з братніх обіймів. Я відчував, що на тому мості половина серця тягнулася за братами, а все ж таки другу половину я бігцем поніс назад у Вінницю, не оглядаючись назад, ніби боявся ще раз зустрітися з докірливими поглядами братів...

**

(На цьому закінчуємо друкувати цикл споминів І. Гірняка „На шляхах Леся Курбаса”. Цілість разом із новими розділами появиться окремою книгою. — Ред.)

Іван Фізор

ПРО МИСТЕЦЬКУ СВОБОДУ ТА ІДЕОЛОГІЧНУ ЗААНГАЖОВАНІСТЬ

Проблема мистецької свободи — складна річ вже хоч би тому, що і свобода, і мистецтво не вкладаються в рамки якогось загально-прийнятого окреслення чи інтерпретації. На тему *libertas poetica* написано цілі бібліотеки патетичних трактатів, палкіх апологій, емоційно витриманих академічних студій, і Бог-зна ще чого, але широкій погодженості так і немас. Є зате десятки концепцій, які побожно культивуються закритими групами різноманітних мистецьких напрямків.

Мені здається, що творчу свободу треба розглядати в кількох аспектах і то абстрагуючи від цілого ряду інших „свобід“. Одним із таких аспектів, з якого мистецька свобода піддається цікавому наслідкованню, є аспект психологічний. Отже: що таке мистецька свобода психологічно? Наскільки мені відомо, найцікавіше і найпереконливіше підійшло до цього питання англійський естетик Роджер Фрей в своїй широко відомій праці „*Vision and Design*“ (1920). Він твердив, що кожна людина, а творча індивідуальність зокрема, психологічно живе в двох окремих сферах самоутвердження: а) у сфері реального життя і б) у сфері уяви. Ці дві сфери існують у відносній погодженості, у відносному балансі, але часто теж у гострому запереченні.

В першій сфері людина зобов'язана реагувати на своє оточення „відповідними“ діями, які в свою чергу є здeterminовані цілім рядом вроджених і набутих психічних зумовлень. Відносно, в цій сфері людина не цілком вільна. Вона діє під впливом великої кількості життєвих необхідностей. Її фізичні, емоційні і інтелектуальні реакції є наслідком гону до самозбереження й всебічного самоутвердження. Напр., натрапивши в лісі на ведмедя, неозброєна людина, в обличчі такої небезпеки найправдоподібніше буде рятуватись утечею. Хоч теоретично вона і має вибір (утечу, поєдинок), однаке на ділі цей вибір фіктивний. Коротко: свобода вибору в цій сфері відносно обмежена. Звичайно є винятки, і, коли ці винятки не підпадають категорії психічних звичнень, то вони викликають або загальне захоплення або гостре заперечення. Але й таке виявкове відхилення від типових форм реакції не завжди є дійсно вільним вибором.

Повна й необмежена свобода існує та може існувати виключно в другій сфері, цебто в сфері уяви. Тут немас ніяких урегульованостей, прерогатив, зобов'язань. Напр., перед тією самовою небезпекою, людина вільно вибирає або втечу або поєдинок. Її не загрожує смерть. Вона кидається на ведмедя і робить з ним, що хоче, або навіть вибирає поразку. І перший і другий вибір цілком свободний акт. — Стільки Роджер Фрей.

Цікаво згадати, що у відміну від Фреєві, Зігмунд Фройд вважав, що сфера уяви, часто у більшій мірі ніж сфера дійсності, сильно зумовлена психічними первопричинами і їх похідними. За Фройдом, ні сфера дійсності, ні сфера уяви не дають людині свободи вибору. Людина тікає в сферу уяви тому, що мусить це робити, — тому, що в дійсності вона зазнала, або думає, що зазнає особистої поразки. Але в сфері уяви вона діє, комбінує також тільки в межах психічної зумовленості. Ці твердження Фройда, звичайно, гармонізують з його

поглядами про всеобіймаючий пансексуальний предетернізм. Годі сперечатись з Фройдом про те, чи післу втечі в сферу уяви, фантазії, мрії, людина-мистець і дальше залишається в полоні залізних „зумовлюючих тенденцій". Не наводячи аргументів, скажемо тільки, що там він значно вільніший, ніж в сфері дійсності. Здається, що гіпотеза Фрея більше правильна, ніж фройдянська, що вона поставлена цікаво і дозволяє нам більше підійти до проблеми мистецької свободи. Треба ще додати, що Фрей не ізолює одну сферу від другої, а тим самим не пропонує ніякого розриву між дійсним і уявним. Звідсіль він далекий від рекламиування тих мистецьких напрямків, які категорично заперечують зображенальному мистецтву естетичні вартощі. Він, наприклад, був великим ентузіястом післямпресіоністичного мистецтва (Сезан, Матіс, Ван Гог, Гоген), яке, як відомо, не розриває з дійсністю, але широко використовує її в своїх мистецьких конструкціях. За Фресм, метою мистецтва, як продукту уяви, „є створення таких структур, які б нам давали відчуття дійсності, але (в той самий час) залишались би самостійними; їх не слід оцінювати з погляду їх відношення до того, що лежить поза ними".

Я навів цю цитату навмисне. Такий погляд не тільки цікавий, але й вагомий. Мені хотілося б, щоб наші критики мистецтва, і тут, і там, на Україні, познайомились з ним, сприйняли його і зробили з нього висновки. В більшості вишадків наша критика „по обидва боки океану" вимагає від мистця тавтології між дійсністю і мистецьким твором, а ще частіше, поскільки і тут і там всяка дійсність перефільтрується через риштування мертвих ідеологій, — відбиття дуже довільних, часто спотворених зображення дійсності.

Другим аспектом, з якого можна б розглядати творчу свободу є соціально-політичний аспект. Англо-американський поет В. Г. Оден колись писав так: „Суб'єктивно, бути корисною людиною означає робити не те, що вона хоче, а те, що хтось інший заставляє її робити. Але в той самий час всякий із нас соромиться призватись публічно, що він не є корисним. Отже, коли в розмові з незнайомим в поїзді поета запитають: яка ваша професія, він поспішно відповідає: вчитель, бухгалтер або контрабандист горілкою, тому що, коли б він сказав правду, його відповідь викликала б незручну мовчанку". Що я хочу сказати цію цитату? Наступне: мистець не повинен старатись бути політично корисним в суспільстві, він повинен робити тільки те, що він вважає потрібним, хоч би таке рішення йшло цілком у розріз із політичними бажаннями суспільства. Тільки повна автономія від суспільних і політичних вимог робить мистця мистцем. Утотожнення себе з тим, що є, поважно загрожує мистецтву перетворитися в трубадура існуючого стану і зникнути разом з ним. Коли потрібно, то він мусить навіть стати антитезою дійсності. Шануємо революційних поетів, але поважно сумніваємося у щирості поетів обивательщини.

Відношення мистця до обивательщини можна б евентуально вирішити так, як це намагався зробити Густав Фльобер. Він твердив, що „мистець повинен жити як буржуа, а думати як півбог, що фізичні й інтелектуальні задоволення не сміють бути тотожними. Коли, однак, вони самі співпадають, ну що ж, тримайся їх, але не намагайся їх поєднати". Я сумніваюся чи така розв'язка правильна. Творчість, що заперечує існуючий стан та діє самостійно чи навіть ізольовано, сьогодні не обов'язково мусить доводити до суспільно-політичного ос-

ракізму. Принаймні в демократичних умовах так не повинно бути. Ми з свідками безлічі випадків, коли американські мистці, відкрито заперечують те, що офіційно апробоване, і за це не терплять від організованої ізоляції. Інша справа в суспільствах, де творчий індивідуалізм доводить до поліційних репресій. Хочеться повторити за І. М. Форестером наступне: „Старовинні Атени розлетіся, але „Антігона” залишилась. Рим доби ренесансу розлетівся, але стеля Сікстинської капелі залишилася. Джеймса I нема, але „Макбет” залишився. Люї XIV зник, але „Федра” залишилася”. Звідси бути тільки рефлектором конкретного історичного стану, бути тільки його промотором означає — розлетітись, зникнути разом з ним. Не знаю, наприклад, скільки письменників радянської доби увійде в анналі історії, але сильно відчуваю, що Пастернак таки набуде позачасової універсальності — хоч би тому, що не захотів бути „корисним”.

Чи така антагоністична постава до поточного стану речей означає також добровільне виключення себе з політичних, суспільних рухів, партій, шкіл? Важко відповісти на основі досвіду тому, хто сам не активізується 'ні в мистецькі, ні в політичній роботі, і тому не знає з практики, як далеко така заангажованість може бути перешкодою. Є однаке відомо, що багато великих мистців категорично висловилися проти неї. Тут я знову звернуся до Одена, якого я наводив вище. Він писав так: „Ніяких більше рухів. Ніяких більше маніфестів. Кожний поет залишається сам-на-сам. Це не означає, що він повинен самітно закисати з аврою таємничості в куті; навпаки він може, напр. бути в людських зв'язках із довкіллям, але тільки як сусід з сусідом, не як поет. Що торкається його таланту, він залишається сам — один і не пристає до нікого”. Можливо більш різко, більш афористично висловив таку саму думку Малярме: „Людина хай буде демократичною, але поет хай відокремиться і залишиться аристократом”. Таке відокремлення дає мистцеві змогу бути вільним, дивитися на життя як на об'єкт і по своїому його розуміти.

Ідеологічна заангажованість перешкоджає тоді, коли вона категорично унапрямлює і примітивізує так процес сприймання як і процес думання. Ця небезпека йде від усіх ідеологій. Всі вони редукують для мистця складність життя до примітивних схем. Ідеологія доводить, якщо не до повного заникнення творчого таланту, то принаймні до конфлікту поміж готовою схемою і ширістю постави мистця. Наші часи повні прикладів таких конфліктів. І ще одне: мистецтво в основному це фікція, міт, іллюзія, яка існує не в силу свого відношення до фактів життя, а навпаки в силу своєї відірваності від таких фактів. Ідеологія, що є своєрідною проекцією практичної, а головно колективної дії, змушує мистця обов'язково встановлювати взаємовідношення поміж схематизованою дійсністю і мистецтвом і не дозволяє йому увійти впovіні у світ своєї уяви, у власний світ, де тільки він і ніхто інший є аранжером життя. Вона змушує мистця думати і творити категоріями суспільної утилітарності та часто вимагає від нього „навмисної примітивізації вислову і форми” на те, щоб його мистецька річ була доступною масам та щоб її легко можна було використовувати для позамистецьких цілей. Крім того ідеологія розкриває таємницість мистецького твору і перетворює його в тимчасовий засіб. Мистецтво навмисно розкрите ідеологічним імперативом, позбавлене загадковості, алгоритмності, семантичної грайливості скоро стає журналістикою, репортажем або прямо халтурою. Мистецька замкненість

твору, яку треба завжди і заново розкривати, і є джерелом естетичної насолоди. Це те, що Малярме назвав „задоволенням поступового відгадування”. Все це при ідеологічній заангажованості є неможливим. Коротко: ідеологія не дозволяє мистецеві бути самим собою і тому він мусить й уникати. Колись Флобер так писав до Мопасана: „Ти потребуєш принципів. Але виникає питання: яких принципів? Для мистця існує тільки один принцип: пожертвувати все для Мистецтва. Життя для нього мусить бути тільки засобом до мети, а одиночкою людиною, якою він повинен турбуватися, є він сам”. Можливо це ззвучить занадто радикально й егоцентрично, але в цій пораді є багато рації. Тільки повна сконцентрованість мистця на своєму предметі є великою любов'ю до людства, с пожертвами самого себе для когось іншого, бо тільки через неї людська культура збагачується новими, оригінальними мистецькими надбаннями. Це вищого гатунку альтруїзм.

Ідеться також про те, щоб цю істину зрозуміли і не-мистці, а зрозумівші її, не вимагали від мистців програмових, ідеологічних чи інших зобов'язань. Найбільшою пошаною до творчої одиції, яку може виявити суспільність, є дозволити їй бути самим собою, бо мистець, як сказав Андре Жід, „мусить бути тим, чим він хоче бути”.

Накінці: як стоять справа з мистецькою свободою по відношенні до існуючої системи моралі? Щоб бути послідовним з своїми поглядами на початку цього есею, скажу наступне: оскільки мистецька творчість регулюється іншими психологічними заłożеннями ніж життєвова дійсність, то й проблема моралі, коли така входить в рахунок мистецького твору, набирає в ній іншого виміру. В процесі творчого надихнення недоцільно турбуватися дальшими наслідками, цебто моментами, які насправді мають тільки другорядне значення. Більш доцільне думати про безпосередній естетичний ефект. Д. Дж. Джеймс писав, що в творчому надихненні „вага наголошення мусить спочивати на ясності, з якою ми скоплюємо уявний предмет або ситуацію, а не якості або вартості інших аспектів нашого психічного стану, пов'язаного з таким скопленням”. Цим я не хочу сказати, що моральні моменти, що в'яжуться з мистецьким твором, не сміють входити в рахунок мистця. Я хочу тільки підкреслити, що творчий процес, перевантажений різного роду „зобов'язаннями”, обмежує мистецьку свободу. Це відноситься в одинаковій мірі так до позитивних, як і до від'ємних моральних вартостей. Мистець, який навмисне використовує свої мистецькі засоби для заперечення існуючих моральних норм, є таласм самим невільником, як і той, який навмисне їх пропагує. І в першому і в другому випадку він є тенденційним.

Є ще один аспект в цій проблемі, на який потрібно звернути увагу. Творчий процес є складним явищем в тому сенсі, що він у великий мірі визначується спонтанністю, інтуїцією, — факторами, яких джерела лежать здебільша поза межами свідомого. Як тільки в нього вводиться елемент наїмисної інтелектуалізації, він послаблюється, а то й припиняється. Звичайно, не вся творчість, а зокрема література, — наслідок „чистої інтуїції”, як думав Бенедетто Кроче. Субстратом багатьох мистецьких творів є ідеї, моральні чи філософічні тези. Все це однак необов'язково вбудоване в ці твори з ясною, науковою калькуляцією. З висловлювань самих письменників довідуємось, що ці елементи зароджуються, дозрівають в час „інкубаційного періоду” разом з мистецькою формою та структурою і переливаються разом з ні-

Кость Паньківський

ДУМКИ НАПЕРЕЛОМІ РОКУ

I

Рік 1966 багатий у події в житті українського народу і дома і в розсіянні. І не менш багатим заповідається рік 1967. Це ж 50-річчя української революції, 50-річчя відновлення української державності, рік заповідженого світового конгресу українців. Ніхто з нас не чекав і не чекає нічого великого, але бажалося й бажається, щоб не йшло до гіршого. Та баланс старого року چевеселій. Ми ощукалися в наших сподіваннях. Недобре дістється в українському світі. Смуток, великий смуток, викликає погляд на події минулого року. Не бачимо надій на краще в новому. Потішасмо себе тим, що це весь світ у критичних настроях, що це не тільки в нас недобре. Атмосфера, в якій живе наша національна спільнота, нездорова, атмосфера скрайності, ненависті, нетolerанції, непоступливості, небажання зустрічатися з кожним, в кого інша думка. Взаємні обвинувачення, бажання образити і приизити, намагання накинути відмінні напрямі дій і погляди на справи, скильгість робити з другорядних справ основні, вищукувати речі, які нас ділять, роздувати пристрасті, щоб себе взаємно розсварювати, опановувати наше життя в усіх ділянках, і в Церкві, і в нашій науковій, громадській та політичній роботі. Як вивчити і зрозуміти ці явища, щоб найти шляхи як протидіяти, як перебороти неможливий для існування стан?

Приходять на думку слова Е. Г. Вайта: „Найбільшою потребою в публічному житті є потреба мужності; людей, які не дадуть себе купити або продати; людей, які в глибині своєї душі віддані і чесні; людей, які не бояться називати гріх його справжнім іменем; людей, які обстоюватимуть слухність, хоч би і небо мало впасти!“ Як мало таких людей має наша спільнота! І як багато їх покинуло нас в 1966 році! І перша думка мимоволі повертається до тих людей, з якими я мав щастя співпрацювати. Почуття великої особистої і громадської втрати висувається на перше місце, відсував все інше на бік. Президент Степан Вітвицький започаткував цю смутну чергу ще під кінець 1965 року. За ним відійшли один за одним Владика Варлаам Австралійський (в мирі суддя Віктор Сильвестрович Соловій), проф. Василь Васильович Дубровський, д-р Микола Шлемкевич. Це вони три, репрезентанти трьох віток українського народу, ламали собі в останніх днях гітлерівського райху, у Ваймарі, голову над тим, як зібрати разом наші політичні сили. Починали з творення „всеукраїнської гро-

ми в готовий твір. Наукові вставки в цілість твору залишаються проте штучними і непотрібними. Наприклад, історіософічний „трактат“ Толстого в „Війні і мирі“ — ані історія, ані мистецтво, ані теоретичний підсумок фатализму, який пронизує майже всі деталі та персонажі цього твору. Його без шкоди для роману можна б поминути або просто забути. Це навмисна вставка.

Закінчує ці завважіння так: мистецька свобода, в основному, витас в сфері свободної уяві, в психічному стані вільному від різного роду зобов'язань та обмежень.

мадськості", щоб через європейський КУК за три роки дійти до Української Національної Ради. Володимир Кохан був секретарем Координаційного Українського Комітету в Мюнхені, а з переїздом до Канади секретарем канадського КУК-у. Я віддалився останніми роками від них, але з Миколою Івановичем ми співпрацювали ще перед роком. Відійшли колеги студентських часів Євген Слабченко-Деслав у Франції і Михайло Росляк в Едмонтоні. Ми всі три були в числі тих, що заходилися колись у Празі 1922 року творити організацію „середини" серед розбурханого політичного студентського життя. Нашому „Союзові демократичного і поступового студентства" не повелося приєднати більшого числа колег. Ліві і праві екстремісти мали куди більші успіхи. З добром приятелем Росляком ми спільно журтилися у большевицькому Львові 1940-41 років тим, чи переживемо, а за німецької окупації „урядом" Стецька та Крайовим і Центральним комітетами. Відчуваю наскільки наш світ став із відходом їх усіх біdnіший.

Найприсмініше пройшов рік нашим громадам у Канаді й Австралії. Канадіці відмічали урочисто 75-річчя великої події — поселення українців у Канаді. Наші австралійці із задоволенням дивляться на свою цінну працю: „Українці в Австралії — матеріали до історії поселення українців в Австралії". На таку працю не спромоглися куди численніші наші громади в США і Канаді, не кажемо вже про дрібніші громади в інших країнах поселення.

Смутно в Україні. На чоло подій висунулася справа Світличного і Дзюби. Вона казала навіть холодній байдужій пресі великого вільного світу пригадати собі, що під московським пануванням живуть українці і що український народ, як перед сотнею років, так і нині бореться за основи свого буття, за основні права мови і культури. Місця для громадського, не кажім політичного, життя немає. І немає надія на зміну положення.

На такому тлі зрозуміле значення Державного Центру Української Народної Республіки на чужині. Утримання його органів на висоті це національна конечність. Відійшли на протязі півроку довголітні досвідчені керівні діячі: президент Степан Вітвицький і голова Національної Ради Осип Бойдуник. Час кличе молодшу генерацію на зміну. Шоста сесія Української Національної Ради мала стати зворотною точкою. Тимчасовий закон про реорганізацію Державного Центру з 1948 року вимагає обговорення, уведення потрібних устроєвих змін. До праці треба нових людей, які внесли б у старі традиційні форми нового духу. А керівні органи Державного Центру, зокрема підготовча комісія для скликання шостої сесії, за довго зволікають. Особисті анімози та амбіції кажуть шукати людей там, де їх немає. Імпортuvання з-поза океану літніх людей, які відкликали свій час, — це не направа. Відкладання сесії з місяця на місяць на протязі більш ніж одного року, без зрозумілої всьому громадянству причини, завдає великої шкоди імені і праці Державного Центру.

Наши революціонери в екзилі відмічали бенкетами 25-річчя створення ними української держави 30 червня 1941 року. Поза вузько-партийні рамки ці бенкети не вийшли, коли не згадати сумнівної варгости привітання представника маршала Чанга-Кай-Шея, але зібрали, як завжди, поважні суми грошей від жертвених і відданіх своїй організації людей.

II

Та нам американським українцям таки найближчі події на нашому власному невеликому подвір'ї. Вони мають також своє значення, позитивне чи негативне, силою нашої скількості, силою нашої заможності, силою наших амбіцій, і для всієї української нації, дома і на чужині. 1966 рік — це рік ювілейного конгресу українців Америки, з приводу 25-річчя існування і діяльності УККА, рік посвячення митрополичих соборів двох наших найбільших Церков, рік великих конвенцій наших найбільших союзів — Народного і Робітничого.

Найважливішою подією 1966 року був у США конгрес УККА. Це ж „репрезентація українців Америки”, де ж зустріч представників, як кажеться, найкращих, яких мас наша спільнота в США, всіх, хто — з переконання або для інтересу — працює в усіх організаціях американських українців. Тут і давно — і ново-прибулі, і католики, і православні, і евангелісти, члени всіх братських союзів і всіх політичних напрямків і груп. Думки наші присвячені сьогодні в першу чергу конгресові. Голоси преси й особисті враження, передані листовно, всі стверджують, що ювілейний конгрес треба вважати найневдатнішим. Потішання, що резолюції прийнято одноголосно і що ніхто із залі не подавав внесення привіті Державний Центр, не поможе багато. Наші конгреси ніколи не стояли на висоті, вони ніколи не відповідали повазі установи. На кожному з них сталося щось таке, що компромітувало нас і внутрі нашої спільноти і поза нею. Ми всі за те відповідасмо, але завжди головна вина таки за провідниками. Вони передовсім відповідають за атмосферу, яку створюють і в керівних органах і при веденні нарад конгресу. Треба тут добрим словом пом'януть померлого перед несповіданою роком голову Василя Мудрого, який, головуючи на одному з попередніх конгресів, найшов у собі стільки сили, що не допустив до поважнішої авантюри з боку свого партнера з ЦПУЕ в Німеччині, проф. Івана Вовчука, і його бандерівських бойовиків, при вході на салю нарад почесного гостя, президента Вітвицького. Дев'ятий конгрес не мав такого щастя. Він здобув собі заслужено пальму першества у знижуванні рівня нарад. Започаткував це перший виступ кандидата на голову зборів при зголошенні другої листи членів президії конгресу. Він викликав двогодинну дискусію над справою, яку можна було при мінімумі добреї волі полагодити за кілька хвилин. І знову прийшло слово вже обраного голови президії: „Вашим вибором ви вшанували українську вільну науку у вільному світі, нашу першу Академію Наук, Наукове Товариство ім. Шевченка”. Слово гідне похвали, хоч в даній ситуації, на конгресі, не на місці, якщо б дійсно йшло про пошану нашого заслуженого товариства, яке колись, під головуванням Михайла Грушевського, справді виконувало, і то достойно, функції Української Академії Наук. Але учасники конгресу прийняли його інакше. Вони відчули бажання, також і на конгресі, принизити інші наші наукові установи, зокрема УВАН. Чи окреме (так пишуть „Америка” і „Свобода”) привітання п. Ярославові Стецькові не має в собі елементів компромітації? Верховний Архієпископ та інші Владики удастощілися тільки звичайного привітання! Найкращий дарунок дістало українське громадянство від президента УККА вже після конгресу у формі заклику, який своїм, повним зневаги, тоном стане напевно в архивах УККА історичним документом. Ніхто не зумів би передати країце ат-

мосфери, яку створили своєю поведінкою і своїми виступами керівні особи УККА.

Причин постійного знижування рівня конгресів від одного до другого багато. Основною причиною є наша невиробленість, а за тим неズрівноваженість і попадання у скрайності. Ми екстремісти, а в своюм екстремізмі принципіальні. Я вкажу на чотири речі, які мені здаються найважливішими. Перше — це нездоровий уклад українських політичних сил, друге — невідповідний уклад керівних органів УККА, третє — надмірність явища поплентаціва, а четверте — брак поважної організованої опозиції, з якою „більшість” мусила б рахуватися.

III

Питання, яке я окреслюю яквою „нездоровий уклад наших політичних сил”, — наша прикра національна проблема не від нині. Воно не прийшло нагло і несподівано. Воно існує в загальному стані вже більш ніж сорок років. Чи хочемо собі сказати, чи ні, а таки над міру велика частина українського громадянства на західних землях, передовсім у Галичині, захопилася в 1920-тих роках тоталітарними ідеями. А Галичина, хоч тільки одна десята, або й менша, частина України, відогравала своїм положенням і ступнем своєї національно-політичної свідомості, і ще сьогодні відограс, непропорційно більше значення і дома і в розпорощенні. Сьогодні на еміграції ще й тому, що відсоток емігрантів з Галичини такий великий. Невдача в утриманні відновленої державності і окупація всіх наших земель ворожими нам сусідами внесли розгублення внутрі наших політичних організацій, а сумнівної вартості тенденції прізвали за собою не тільки молодих, але і провідних літніх громадян. Прийшла знівіра у вартості ліберально-демократичного ладу, в якому ми до того часу жили, а з нею ворожість до партій, бо це вони, мовляв, причиною всього лиха. Це вони, а не незрілість і непідготовлення народу в цілому до державності і проводу зокрема, завинили у всіх національних невдачах. На політичній сцені Європи у нашому близькому сусідстві з'явилися нові рухи — тоталітарні, на сході і на заході. Вони номінально взасмено ворожі, але в дійсності — із спільнюю ідеєю ненависті до „старого” світу і відкритим бажанням його знищити. Обидва, прийшовши до влади, рік за роком ішли від успіху до успіху. Один американський політик казав: „Тоталітаризм не є національним феноменом; це недуга, на яку вразливе, до деякого ступеня, все людство. Жити під таким режимом це нещастя, яке може спіткати кожну націю з причин чисто історичних, які не дадуть простежити і виказати якусь окрему вину з боку нації як цілості. Вірус триомфує там, де обставини послаблюють силу опору в якомусь критичному моменті”. Автор говорив про державні нації, але ці думки стосуються не менш слушної нас, бо ми вважаємо себе „нацією поневоленою, але державною”. Українці не одинокі, що не найшли в собі сил протиставитися. І в нас „середина”, — люди і групи, які у зрілості нації мусять творити основне тверде державно-творче ядро, у своїй більшості не витримали на позиціях. Вони шукали порятунку в одній або другій тоталітарній течії, не з ідейних мотивів, а з пристосування або хитрування. Молодь, повна посвяти і бажання служити справі, присідувалася до тих рухів, захоплена новістю ідей і їхньою динамікою. Інтернаціональний комунізм в нас не прийнявся, хоч пішло за ним багато, в тому і визнач-

них людей. Ми відчували його практику заблизько на собі. Люди, які пішли в той бік, якщо не зуміли вчас відскочити, пропали. Переможним вийшов тоталітаризм національний. Він опанував наше життя, а організаційно оформився в 1929 році як ОУН. Кличами стали: „Нація понад все” і „Вождь”. Поняття „партія” стало на половину злочином. „Безпартійність”, а ще більше „понадпартійність” стали величими національними чеснотами. І ще одна обставина відограла також свою роль. У інших народів тоталістири прибрали собі окремі назви, по яких їх виразно пізнати: „фашистська партія” у італійців, „націонал-соціялістична партія” у німців, тощо. ОУН не було партією, але рухом „всеобіймаючим духове і матеріальне життя нації”. Для членства прийнялася назва, коротка і почесна: „націоналіст”. Вона сама собою відмовляла права називати себе націоналістом-одержавником всім іншим. Прихильники інших політичних напрямків, що були членами якоїсь партії, зійшли поневолі в очах невиробленого нашого загалу до ролі якщо не національних зрадників, запроданців окупантам, то недолугих, до нічого нездатних людей. Положення українців у тридцятих роках в усіх займанцях, але зокрема в Галичині, надзвичайно сприяло тому, що націоналізм став першою силою. Ні одна з легальних партій не могла поставити достойної програми співпраці з окупантам, яка заповідала б успіх. Партиї утрималися тільки тому, що вони могли легально існувати, а ОУН була нелегальна. Але вони втратили зовсім силу притягати молодших людей. Можливості почесної активності давало тільки підпілля, а безвиглядність положення заганяла до нього людей. Захоплення тоталітаризмом, а згодом прив'язання до нього, перенеслося до всіх країн, де жили наші люди, в тому і до США і до Канади. І тут, серед демократичного світу, переважна більшість імігрантів та їхніх дітей стали прихильниками ОУН. Такий стан перетривав світову війну і „таборові республіки” й роки після переїзду за океан. Народи Європи, якщо не вилікувалися з тоталітаризму, то хоч підлікувались. Ми хворіємо. Ненавидимо, сьогодні в США ліберальну демократію, хоч їй завдаччусмо свою шкіру. Не відбігають далеко від нашого загалу і тут роджені люди, включно з керівними особами наших краївих установ. Розкол ОУН на дав, а потім на три, групи викликав або збільшив хаос у головах відданих ідеї націоналізму людей. Во всі три групи, не зважаючи на зміни своїх поглядів і програм, залишилися „націоналістами” і затримали назгу „ОУН”. Більшість членства і прихильників пішла за бандерівцями, бо вони в очах загалу досконало продовжують довосину лінію з батьківщини. Вони надають тон нашому громадському життю також і в США.

IV

Справа невідповідного укладу керівних органів УККА менш складна, але не менш важлива. Я зустрівся з тією проблемою особисто, як кажеться, віч-на-віч на п'ятому конгресі в липні 1952, на якому був не тільки делегатом, але навіть секретарем номінаційної комісії. Це дало мені змогу вперше в мосму житті придивлятися способові ведення таких зборів в Америці, не тільки на залі, але й за лаштунками. Це був перший конгрес із присутністю великого числа новоприбулих патріотів, які презентували новостворені організації, у більшості політичні. Справами керували за лаштунками д-р Лука Мищуга, редактор щоденника „Свобода”, а на залі голова Україн-

ського Народного Союзу, Дмитро Галичин. Голова УККА, проф. Добрянський, стояв тоді ще в тілі, а почав висуватися на перше місце щойно після смерті Мишуги. На наступному, шостому, конгресі, вже у відсутності Мишуги, відбулося видовище боротьби за обсаду президентського стільця поміж головою Добрянським і заступником голови Галичином. Тоді то створено в УККА, щоб задоволити амбіції обох панів, „для компромісу”, двоголов'я у формі постів президента і голови без докладного розподілу їх функцій. Публічна виміна слів поміж ними обома принесла, здається, повазі УККА більше шкоди, ніж усі ворожі інтриги й „негативні опозиції”. Після смерті Галичина привернено давній стан, і проф. Добрянський вже став без конкуренції одиноким головою. Галичин був на п'ятому конгресі головою нашої номінаційної комісії, а одночасно входив у склад інших комісій. Він мусив бути всюди і без нього не можна було нічого рішати. Він мав у цьому беззастережну підтримку представників усіх інших братських союзів. Між собою вони сперечалися, але супроти нас „новоприбулих” трималися з подивугідною солідарністю. Я бачив, що начальство вважало найважливішою частиною конгресу бенкет, на якому виступали з промовами американські контресмени. Поза бенкетом увага була також скерована на привітання. Виступав д-р Степан Витвицький, тоді ще не президент, а тільки представник Виконавчого Органу Української Національної Ради. Дуже тепло вітали генерального секретаря закордонних справ УГВР Миколу Лебедя. Начальство вже тоді не злюблювало дискусії. Не тільки екзекутива не мала бути „дискутуючим товариством”, але також конгрес не мав бути „парламентом”. Три хвилини часу мало вистачити критикам і опонентам, яких не можна було усунути іншим способом, на те, щоб виговорилися. Головуючий про темпоре, п. Михайло Пізнак, відобразив голос і не дав докінчити речення п. Мілені Рудницькій, яка давала поважну й ділову оцінку роботи і плян на майбутнє. Предметом обговорення нашої комісії не були особи, а тільки торги організацій за місця в керівних органах. Організація, яка здобула місце, вже сама подавала ім'я особи. При цьому ми зустрілися із структурою керівних органів, Екзекутиви й Політичної Ради, про які головно ішло. Число членів Екзекутиви — дев'ять, а до того ще „спеціялісти”, екзекутивний директор і правний дорадник, разом 11 душ, видавалося само собою надто велике. При тому склад невідповідний: по два члени від чотирьох союзів, разом вісім, і один вийняток, представниця Союзу Українок Америки. В дискусії виринуло питання потреби обмежити число представників союзів до одного від союзу, а зате притягти людей з інших організацій. Та на це відповіли, що УККА заснували братські союзи, що тільки вониreprезентують широю маси американських українців і з тієї причини тільки вони повинні керувати справами УККА. Довгі дискусії на цю тему закінчилися так, що все залишилося по-старому, а щоб задобрити інших, додали двох нових членів до екзекутиви і на ті місця прийняли організації з-поза братських союзів. Таке саме сталося з другим органом УККА, Політичною Радою. В ній також збільшили число членів, щоб задоволити амбіції різних організацій, у більшості новостворених. Наша згода на це була непростимою помилкою, яка истиниться по сьогодні. Всі організації, не дивлячись на те, чи це мало сенс, чи ні, побивалися за місця і майже всім їх дали. Нікому не прийшло на думку, що в „недискутующему товариству” два нові члени проти вісім, а радше

десять давніших представників братських союзів, солідарних у власному інтересі і пов'язаних вигідними привілеями не тільки в УККА, але теж на терені всіх інших загально-українських комітетів, не можуть мати ніякого впливу. Знов же Політична Рада й так — орган з гарною назвою, але без змісту. Наша „згідливість” принесла шкоду нам, які бажали впливати на працю УККА, але й усому УККА, як цілості. Ми показали, що з нами немає потреби надто числитися і нас можна заспокоїти дурничкою. Такий метод заспокоювання став з того часу прикладом для всіх наступних конгресів. На кожному з них відкривали місця для дальших нових членів Екзекутиви і Політичної Ради, завжди обережно, щоб була запевнена своя більшість. Вислідом того — важливе рішення дев'ятого конгресу: число членів Екзекутиви збільшили з 21 на 29, членів Політичної Ради — із 40 на 57. „Опозиція” не думала про те, чи таке поширювання складу керівних органів скріплювало повагу й підносило якість діяльності цих органів. Керівна група тим не цікавилася, бо роль членів Екзекутиви все одно не була подумана як роля ділових керівників, але як оплескувачів президії, а Політичну Раду скликали дуже рідко. Велике число членів цих органів було навіть вигідне, бо давало добре обґрутування для того, щоб не скликати засідань. „Це великі кошти, мовляв, не масмо на те грошай”.

V

Проблема поплентачів така давня, як давні початки організованого життя людини. Поплентачем є організація, група або поодинокі особи. Опанована явними чи укритими амбіціями або пережерста независість організація, яка заслаба, щоб власними силами здобути для себе позицію, приєднується до тих, що в іх руках влада. Це не є союз ідейно однородних груп. Навпаки це організації ідейно одна одній чужі, навіть своїми програмами ворожі. Поодинокі особи-поплентачі також приєднуються до „сильних” не з ідейних мотивів, але з причин тільки їм відомих — чи то для заспокоєння своїх амбіцій, чи для матеріальної користі. В УККА явище поплентачства помітне тим, що воно терпить на недугу гіпертрофії, переросту. Первісна панівна група братських союзів була від довшого часу, за винятком Робітничого Союзу, під впливами прихильників ОУН. Відколи в Америці з'явилися бандерівці, начальство перехилилося в їх бік. Тут грава роль „масовість”, голоси на конвенціях і страх, щоб не втратити членства. І так на більшість складаються сьогодні керівні кола трьох братських союзів, а за ними католицькі, з природи консервативні, круги, бо їм не по дорозі з „лібералами” і православними; гетьманці, бо вони проти республіки; галицькі безпартійні, бо вони живуть уявами своєї вищості і ресентиментами з-перед 50 років. В числі індивідуальних поплентачів масмо людей таких, що завжди знали, з ким добре жити, але також і таких, про яких ніколи не можна було сказати, що вони так кінчатимуть свою життєву кар'єру. Люди, які своєю освітою, своїм знанням і виробленням, своєю суспільною позицією покликані на те, щоб вести загал громадянства, підтягти його вгору, тягнуться за „більшістю”, знижуються до услужливості, покривають своїм іменем дії тоталітарістів. Приємно було б привітати бандерівців з такими успіхами у приєднуванні союзників, якби не треба було співчувати з суспільністю як такою.

Нездоровий стан захоплення тоталітаризмом і почуття, що більшість за ними, тягнуть за собою самовдоволення і самовпевненість керівних осіб. Це також не суто український феномен. Так бувало і буває і в інших. Покора і скромність це прикмети великих людей. Треба сили характеру і дійсного почуття відповідальності, щоб, маючи запевнену владу, не втратити голови від запаморочення і затримати рівновагу духа. Ті, кому таких прикмет не достас, мусять бути зарозумілі й аrogантні. Вони мусять показувати своє зневажливе ставлення до всіх, хто не з більшістю. Додаткові познаки такого стану — занепад доброго смаку, відсутність відчуття, що личить, а що ні, а далі — подвійна мораль. Опозиція і критика діяльності це —на думку тих людей — „допомога Москві та підривання інтересів поневоленого українського народу і.... СІІА”. Пресу називають „жовтою”, журналіст стає „писакою”.

Брак поважної організованої опозиції є, здається, таки найважливішою причиною того, що діється не тільки в УККА, але і в інших всенародніх організаціях. Ми всі, малощо не від перших днів нашого приїзду до США, оплакуємо те, що провід нашого життя в руках „одного” групи, одначе не бажаємо, або не маємо відваги прослідити це явище аж до джерел і сказати собі, скільки вини в кожного з нас. А де ж ця „друга” група? Чому та „одна”, що репрезентує різні елементи, організована і дисциплінована, чи то ідейно, чи під натиском згори, а та „друга”, також зложена з різних елементів, незорганізована, недисциплінована і розгублена, а навіть розсварена? Назву „опозиції” мали від 1950 року кілька, може навіть кільканадцять організацій, які в поточній мові називалися „демократичними” і такими, що „стоять на позиціях УНР”. Зрозуміння значення існування Державного Центру у загалу наших людей — навіть найкрашої волі, не було і треба сказати, що і сьогодні його немає. „УНР” трактували і ще намагаються трактувати не як символ ідеї української державності, як найвищу форму українського націоналізму, але як „партюю” старих емігрантів, які ще не мали часу вимерти. Велике число демократичних організацій, поневолі дрібних, ніколи не виправдане дійсною потребою, не є здоровим проявом. Вони у більшій частині побудовані не на різницях поглядів або програм, але на амбіціях провідників. Нібито об’єднані плеканням демократичних ідей та „підтримуванням” Державного Центру, одначе повні групових і особистих амбіцій, плекали взаємну нехіть, недовір’я і страх перед старшуванням. Демагогам легко вказувати „народні маси” на вищість сильної однопартійщини над безліччю дрібних груп. Не дивуймося, що панове з більшості вважають сьогодні опозицією тільки групи ОДВУ і УГВР, а із зневагою говорять про „малі організації соціалістів і ліво-наставлених земляків із Східної України,” яких не вважають гідними уваги, а тільки причіпкою „негативно-руйніцької” УГВР. Ми на те заслужили. Опозицію завжди об’єднувало тільки негація поведінки і діяльності голови і його прибічників. Опозиціонери склонилися перед конгресами УККА і оплакували поганий стан, але спільнотої позитивної програми не мали. Всі спроби створити дійову опозицію не тільки від свята, але й на будні, не тільки на конгресах, але й на звичайних засіданнях керівних органів УККА, не давали ефективного успіху. Треба мати добру голову, щоб із пам’яті вичислити ті всі „порозуміння” і „демократичні об’єднання”, які від 1950 року намагалися зібрати нетоталітарні сили разом і устійнити спільну платформу дій. Па-

НАШІ ВТРАТИ

В останніх місяцях відійшли у вічність близькі товарищі праці, співробітники нашого журналу:

Д-р Михайло РОСЛЯК, адвокат в Чорткові, за польської окупації кооперативний і рідношкільний діяч, за німецької голова Українського Окружного Комітету, від 1946 р. голова Централі Українських Допомогових Комітетів в Австрії, від 1948 р. діяльний член церковних і громадських організацій в Едмонтоні, помер 26 листопада 1966 р. на 70 році життя.

Інженер Роман ГОЛОД, агроном у Львові, співробітник т-ва „Сільський Господар”, за німецької окупації заступник керманича Українського Центрального Комітету, пластовий діяч, член Головної Пластової Ради і голова Крайової Пластової Ради в Канаді, співосновник нашого журналу, помер 25 грудня 1966 р. в Торонто на 62 р. життя.

нівна група без більших труднощів робила виломи серед опозиціонерів. Одних купували покликанням на якийсь „почесний пост”, других зовсім простими тридцятьма серебрянками. Щойно пізніше до тієї первісної опозиції „табору УНР” присиднувалися поступово інші, в їх числі й такі, що перед 15 роками були любимцями начальства. Але до хвилин відкриття дев'ятого конгресу опозиція таки не була об'єднана.

Такий стан нашої громади в США. Що ж далі? Чи можлива на права і яким шляхом Я не пессиміст. Вірю, що це можливе, хоч не легко і потребує часу. Теперішній стан задовготривав. Панівна група звикла до його.

Захопленням тоталітаризмом не може скоро остигнути. Пошесті попленацтва не усунемо помахом магічної палички.

Але „другу” групу можемо поставити на ноги. Зміни укладу керівних сил можемо домагатися. Заснування й перші кроки „Комітету Громадської Єдності” кажуть думати, що це вдається. Звернення цього комітету до українського громадянства з 5 листопада м. р. дас надії, що йде до крашого.

Опозиція не мусить бути сильна своїм числом; вона мусить бути сильна своєю якістю. Мусить бути поважна, дисциплінована і постійна. Об'єднані організації мусять мати до себе довір'я і певність, що домовлення витримає всі спроби панівної групи робити виломи купуванням людей або груп, киданням демагогічних гасел поділу на „позитивну” і „негативно-руїнницьку” опозицію, щоб їх розсварити між собою. Вона мусить виробити максимальну і мінімальну програму. Максимальна це готовість взяти на себе обов’язок керувати справами УККА, хоч би для цього не було ніяких даних. Мінімальна програма мусить бути достосована до сил. Вона мусить ставити такі справи і вимоги, які мимоволі мусять прихилити до себе декого із найвірніших людей „більшості”. Між ними є багато людей розумних і незалежних.

Михайло Добранський

ПРОБЛЕМА КОРОЛЕНКА

Сорок п'ять років тому (25 грудня 1921.) помер у Полтаві Володимир Короленко, визначний російський письменник, українець з походження, правнук полкового писаря у козацькому війську. Короленко — великий гуманіст, борець за свободу, за права людини і людську гідність; за це був переслідуваний царським режимом, вигнаний на заслання, замкнений у тюрму.

Максим Гор'кий писав про Короленка в своїх спогадах: „Серед російських культурних людей я не зустрічав іншої людини з такою жадобою правди-справедливості, людини, яка так проникливо вичувала б необхідність втілити цю правду в життя... це рідкісна людина щодо краси і стійкості духа”.

Доля судила Короленкові ще побачити перші роки комуністичного панування на Україні. Він мав громадську мужність відверто сказати більшовикам правду в вічі: „Ви святкуєте перемогу, але ця перемога згубна для тієї частини народу, яка перемогла разом з вами”. Наркомові Луначарському Короленко писав: „Ви, більшовики, в карсарю запровадили свій комунізм”.

Цього досить, щоб побачити, що в особі Володимира Короленка маємо великого гуманіста, людину кристалево чистого характеру і шляхетного серця. І завжди, коли зустрічаєшся із цією пошани гідною постаттю, виринає питання: чому Короленко не став українським письменником?

Це питання має не тільки академічний характер. Воно до болю актуальне й сьогодні в радянській дійсності на Україні.

Пізніше, з перспективи доньшого часу споглядаючи на власне минуле, Короленко нагадував собі, що три націоналізми змагалися за панування над його думками: український, польський і російський. Кожний з них, — писав Короленко, — „заявляв право на панування над мосю беззахисною душою, з обов'язком когось иенавидіти і переслідувати”.

Щоб це зрозуміти, нагадаймо собі добу, в яку виростав молодий Короленко. Коли йому було 10 років, вибухнуло польське повстання. Воно мусило відбитись сильною луною в його родині, бо мати була поляк. Цього самого року царський уряд випустив таємний циркуляр проти українського друкованого слова; це сумної пам'яті „Валуєвський указ”. І ця подія не залишилась без впливу в домі його батька, козацького нащадка. А коли Короленкові було 23 роки, прийшла нова заборона української мови — горезвісний „указ Юзефовича” 1876-го року.

Криза національності на тлі конфліктів між трьома націоналізмами виринула перед молодим Короленком дуже швидко, безпосередньо після польського повстання 1863-го року. В атмосфері міжнаціонального роз'ярення Короленків товариш по школі, поляк, кинув йому в-вічі, наче образу: ти москаль! — „Не москаль, а козацький унук і правнук вольного козацького роду”, — відповів за цього його учитель, Буткевич.

У школі Короленко мав кількох учителів, національно свідомих українців; однак жоден з них не вмів, — а може не мав змоги — розбудити в ньому глибшого зацікавлення українськими проблемами,

Буткевич був підлітком народником, але не зумів знайти більшого контакту з юнаком, що виявляв зацікавлення вищими культурними та соціальними питаннями. Другий учитель, — Комаров; для нього українство зводилося до етнографії чи фольклору; ще один — Авдіїв, українофіл, який захоплювався українською піснею та романтикою української історії. Ні для одного з них Україна не була справжньою політичною, ані соціальною: зрештою, тоді трактувати Україну в школі як політичне питання — було великим злочином; Україну, щонайвище, можна було приймати як проблему культурну та її тільки в площині просвітянського народництва. Та цього молодому Короленкові не вистачало.

Іого тягнуло до літератури. Але українська література мала замкнені уста царськими заборонами. Короленко признається сам: нарешті „я знайшов свою батьківщину, а нею стала російська література”, — не Польща, не Україна і не Великоросія.

Хто не знає Короленкового оповідання „Сліпий музик”! Письменникові було 33 роки, коли він його написав. Там є цікава історія, як змагається сопілка з фортепіаном. Історія не тільки цікава, а й дуже повчальна: її наука актуальна ще й сьогодні, може навіть більше сьогодні, як тоді.

Двоє людей змагаються за душу і серце сліпого музики: батрак Юхим і жінка поміщиця, мати сліпого хлопця. Обоє спостерегли в дитині любов до музики і грають на цих почуттях, щоб здобути її виключно для себе. Юхим грає на сопілці народні пісні. Пані вигравас найцікавіші модні акорди на віденському фортепіано, яке було найкращим репрезентантом тодішньої музичної техніки.

„Дивне змагання” розпочалося між Юхимовою коною і панською вітальнюю. Спочатку переможцем був Юхим: мелодії українських народних пісень з переможною силою діяли на хлопця і прічарували його до батрака. Здавалось матері, що панське фортепіано без силе виграти двобій. Врешті материнський інстинкт підказав пані, чим можна перемогти. І з фортепіано линули кожного вечора щораз могутнішими звуками ті самі народні мелодії, — але в якому майстерному виконанні! Юхим узяв хлопця на руки і поніс під вікна служати, як пані грала. Кожного вечора обидва, Юхим і сліпий хлопець, відкривали в її музичі щораз більше рідного і гарного: фортепіано перемогло сопілку.

Важко сказати, чи письменник думав про себе, коли описував цю подію. Як би там не було, вона дає змогу зрозуміти проблему Короленка: чому він не став українським письменником. Може інакшими шляхами пішов би Володимир Короленко в житті і в літературі, якби його учитель в школі могли передати йому своє українство на фортепіані, а не на сопілці, — коли вжити цього символу. Тимчасом чужі впливи приходили до нас, озброєні новочасною технікою, осляяні бліском останнього слова науки. А чужа влада наполегливо дбала, щоб ми не мали рівносильних інструментів протиставитись цим впливам. Сьогодні більшовицька влада намагається робити те саме ще більше, ніж колись робила влада царська. Скільки було в нас таких, як Короленко, Гоголь, Калніст! Проте треба чесно визнати, що вони, пішовши в чужу літературу, зберегли вірність своїй українській душі — аж до смерті. А скільки було й зовсім інакших, таких, які відходили і раз на завжди забували, з якого народу вийшли!

Осьп Дашко

З НОВИХ КНИЖОК

Ivan Žeguc: Die nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenen 1848-1914. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1965. 145 S. (Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München, Band 28).

Іван Жегуц: Національно-політичні змагання карпатських русинів 1848-1914. Мюнхен, Отто Гарассовіц, 1965. 145 ст.

Названа праця є докторською дисертацією автора на Університеті ім. Людвіка-Максиміліяна в Мюнхені. Її автор є співробітником мюнхенського Східно-Європейського Інституту, в серії видань якого вона й появилася, як том 28. Праця д-ра Жегуца є першим у нас дослідженням національно-політичних змагань карпатських русинів, тобто населення сьогоднішнього Закарпаття і Пряшівщини, в 19-ому столітті аж до початку першої світової війни.

Крім передмови і вступу, праця має такі розділи: 1. Руське питання між Петербургом і Прагою. 2. Революційні прямування в Мадярщині й Галичині. 3. Національно-політичні змагання карпатських русинів до Августія 1867 р. 4. Культурне життя русинів після 1867 р. 5. Карпато-руська інтелігенція в сфері впливу російського пансловізму й українського національного руху. 6. Еміграція русинів та її політичні наслідки. 7. В кінцевій фазі мадяризації. — Крім того в кінці праці подана широка бібліографія до історії Закарпаття та покажчик.

З-поміж усіх національних меншин Австро-Угорщини, населенню Закарпаття (для скорочення вживасямо тут цю назву для Закарпаття і Пряшівщини) припала найважча доля з огляду на його дуже невеликі розміри та його внутрішню ситуацію. Завдання дослідника справді нелегке, коли мати на увазі, що на цьому дрібному, відділеному від материка клаптику території схрещувалися інтереси і впливи Мадярщини й Австрії, російського пансловізму й українського національного руху; сюди доходили помітні впливи Словаччини й Чехії та рівночасні живі вже тоді ідеї національної рівноправності; тут відбувалася боротьба не тільки за культурну й політичну свободу, але й за такі елементарні права, як власна мова, власна назва, а навіть власна кирилична азбука. Все це відбувалося на тлі змінливої по-

1954-ро року швейцарське видавництво „Манессе“ випустило в світ збірку творів Володимира Короленка. Редактор збірки, Бруно Гец, заражовує Короленка до найкращих представників оповідання в російській літературі. Разом з цим він не забуває звернути особливу увагу читача на його українське походження, а ще більше на український характер його творчості, який мав благодійний вплив на російську літературу. У Короленка українська манера орудувати мистецькими образами, український колір меланхолійності, український, бо одночасно глибокий і грайливий гумор. Своїм світоглядом він теж український: гармонійно вирівняний, не фанатичний не загадковий, не похмурий, а житєрадісний, згідливий. Щось було в нього таке, що він назавжди зостався українцем, — каже про Володимира Короленка швейцарець Бруно Гец.

літичної ситуації й відносин між Австрією й Мадярщиною з численними національними меншинами.

Отже на такому тлі автор розглядає національно-політичні змагання карпатських русинів, узгляднюючи рівночасно паралельні змагання в Галичині, на Словаччині та в інших національних меншин подвійної монархії. В основному йому вдається поєднати хронологічний принцип з основним розглядом центральних проблем і явищ на протязі цілого досліджуваного періоду.

Подавши огляд літератури предмету, автор представляє загальну ситуацію Закарпаття напередодні мадярської революції 1848 р. Закарпатське населення заселявало 9 комітатів (жууп) в Мадярщині (не в усіх 9-ох комітатах руське населення творило більшість), але ці комітати ніколи не творили окремої політичної чи адміністративної одиниці, не було також однієї окремої назви для цих комітатів. Про національну свідомість в сьогоднішньому розумінні не доводиться говорити. Проте існувала в населення виразна свідомість племінної спорідненості з галицькими русинами та сильне прив'язання до греко-католицької церкви.

Існували в тому суспільстві тільки дві соціальні верстви: селянство і духовенство. Останнє, щоправда, мало відповідну освіту, але, як автор влучно підмічус, навіть священича верства й слабкі елементи інтелігенції не мали до половини 19-го століття жодних культурних центрів (перше літературне товариство постало в Пряшеві 1850 р., а в Ужгороді 1866 р.), де могли б зароджуватися й розвиватися культурна та політична традиції та історична свідомість.

Те, що шкільництво знаходилося під зарядом церкви, мадярська влада вважала основною перешкодою для державної мадяризаційної політики. Так шкільна справа, що по суті є культурною справою, стала політичною проблемою першої важі і боротьба за неї велася на протязі цілого 19-го століття. Праця д-ра Жегуца дас найповніший дотепер образ цього питання з детальною аналізою всіх мадярських законів та політичних ходів, як також протизаходів греко-католицької церкви в співпраці з політичними лідерами, зокрема А. Добрянським. На тлі цієї аналізу цікавим виходить політичний профіль одного з головних носіїв боротьби за руське шкільництво, а пізніше і за саму церкву, а саме духовенства, і зокрема його єпархії. Властиво, треба б говорити не про один профіль, але про профілі, оскільки залежно від індивідуальних епископів, постава мукачівської і пряшівської єпархій щодо мадяризації не завжди була така сама.

Окрім увагу присвячує автор проблемі інтелігенції. Це було дуже слабе місце тодішнього закарпатського суспільства. Одна частина інтелігенції мадяризувалася, інша, не знаходчи відповідного місця й приміщення в скупих рямках Закарпаття, віїзджала до Галичини, а головно. Росії, де займала часто визначні місця, зокрема в академічному світі, (що мало й свої позитивні наслідки); третя група на чолі з Адольфом Добрянським вела боротьбу за права й інтереси власного суспільства. В зв'язку з цим варто відмітити, що найскупіше в цій праці представлена перша, тобто змадяризована частина світської інтелігенції, її дальша доля і роль в політичному й культурному житті Мадярщини, а також її участь в мадяризаційній політиці. Автор згадує, вправді, декілька імен, але це в більшості духовні особи. Було б цікаво ї корисно дослідити це явище в цілому, щоб мати повнішу уяву про його розміри. Для цього, очевидно, потрібна була б повна

можливість безпосереднього доступу до матеріалів ужгородського, пряшівського та мадярських архівів. Тим часом з мадярських архівів міг автор тільки частинно користати, а саме з опублікованих матеріалів; закарпатські архіви були недоступні й тому не могли бути використані. Наслідком цього зустріч населення Закарпаття з російськими військами в 1849 р. представлена не на основі свідчень місцевих, закарпатських джерел, але на основі даних і описів, що з'явилися головно в Росії.

Багато місяці й уваги присвячує автор діяльності Адольфа Добрянського, найвизначнішого політичного діяча Закарпаття 19-го століття. Цей динамічний і спритний політик і публіцист визначався швидкою орієнтацією в тодішніх складних умовах, вмів висувати та оформлювати реалістичні політичні програми, утримуючи при цьому зв'язки та співпрацюючи з галицькою Головною Руською Радою, а також словаками та чехами. Його ролі в загальному досить широко відома з літератури та його власних писань. Вона й дуже уважно й докладно проаналізована у праці Жегуца.

Після так зв. Августяйху між Австро-Угорщиною 1867 р. позиція Мадярщини значно скріпила, що в свою чергу мало прикрі наслідки для національних меншин Мадярщини. Намагання А. Добрянського разом з політичними лідерами Словаччини звертатися до Відня як посередника й арбітра, вже не давали позитивних наслідків. Автор представляє широко зростаючий процес насильної мадяризації, яка в останніх роках мадярської влади на Закарпатті досягла такого ступеня, що сама назва „русин” була усунена з уживання так само, як кирилична азбука. Населення, що жило ще й у великій економічній нужді, шукало виходу в еміграції до США та інших заморських країн. На основі документів віденських архівів автор подає цінну інформацію й числові дані про цей еміграційний рух та його політичне й економічне значення для Австро-Угорщини.

Крім богатих нових даних і нових наскільки, зокрема цікавим аспектом тієї праці є не тільки представлення живої співпраці з словаками, але теж з'ясування словацьких і чеських впливів на Закарпатті (в один час з Чехії спроваджувано навіть шкільні підручники, яких в закарпатських школах бракувало), — теми, що їх в минулому історики слабо або й взагалі не заторкали.

В цілому автор послідовно намагається відмежувати предмет дослідження від усіх романтичних прикрас та ідеалізацій. Також немає в нього тенденції творити широкі концепції та ставити дзвінкі гіпотези. На тлі праць з політичної історії Східної Європи, яких автори залюбки культівують багатословні аналізи й продукують у швидкому темпі генеральні висновки, праця д-ра Жегуца визначається обережністю оцінок і стисливістю викладу.

Широка бібліографія при кінці книги не обмежена виключно до досліджуваного періоду й теми праці. Подано в ній загальну бібліографію до історії Закарпаття. Треба тільки шкодувати, що автор не включив числа сторінок при книжкових позиціях (при журнальних статтях це зроблено). Йдеться нам не про педантичність, а про те, що коли, наприклад, біля широко зформульованої або взагалі великої теми число сторінок не переходить пересічної бромтури, то потенційний читач відразу має деяке уявлення про таку публікацію і знає чого від неї можна сподіватися. Досить часто число сторінок помагає

В. Р.

З РЕДАКЦІЙНОГО НОТАТНИКА

1. ДО ПРОБЛЕМИ НАШОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ НА ЕМІГРАЦІї

Оця книжка „Листів” замикає перший, хоч і недовгий етап нашого журналу після його відновлення. Журнал не був роблений на те, щоб приносити нашим читачам добрий настрій. Не було ніяких намагань поставити його в уніон з іншими нашими періодиками. На останньому конгресі УККА хтось пробував дістати місце для представника редакції „Листів” у якісь-там комісії. Доброзичливий намір, про який ми довідалися пізніше. Сильні нашого міра відкинули пропозицію, мовляв, „Листів” нема. Треба сказати, що в деякому відношенню вони мали рацію: куди сягас іхнє царство, там „Листів” справді нема. Є зате витолочене поле т. зв. преси з її гротескними продуктами, є „союзи журналістів”, де люди згадують старі „добре часи” й говорять собі компліменти при повній байдужості до всього, що з нами й довкола нас справді діється. Є повний упадок серйозної публіцистики, — факт, якого симптоматично вартість й далекодумче значення навіть не пробуємо собі усвідомити. — Якщо треба чимось журутися, то напевно не метушнею за т. зв. пости в комісіях теперішнього УККА.

Кожне наше видання має свої труднощі: фінансові, технічні і т. д. Та нам у першу чергу йшлося про те, як поставити на ноги й куди спрямувати журнал у ситуації, в якій опинилася наша публіцистика на еміграції. Це не тільки час її зниження; усі знахи вказують на те, що серед пануючої в нашій громаді інтелектуальної атмосфери збурено для неї на довгий час всякий ґрунт для її росту. Для видання, що ставить своїм завданням культивувати думку, важко в таких обставинах знайти вихідні позиції для себе; інелегко навіть устійнити противника, з яким прийдеться мати судари.

Деколи думають, що вистачить триматися тих поділів, що ними оперує одна частина нашої прилюдної опінії, щоб шлях для журналу був ясно визначений. Отож вистачить, на думку цих людей, станути на „демократичних позиціях” проти різних „екстремістів”, щоб віднайти противника та справжню лінію нашого громадського фронту, а одночасно знайти для себе належну підтримку. На жаль так просто-души справи не виглядають. Не забуваймо, що радикальне крило націоналістичного руху не є вже нашим екстремістичним відламом, а на-

при верифікації. Так само було б корисно мати в цій книзі карту комітатів, заселованих руським населенням, бо комітати (жупи) сьогодні вже тільки історичні назви.

Така карта придалася б дуже не тільки чужинцеві, але й українському читачеві, що не походить із Закарпаття або вродився на Закарпатті у пізнішому часі, коли ці адміністративні одиниці й назви були вже скасовані. І ще одна дрібна заввага: на стор. 64 читасмо, що Общество св. Василія Великого було засноване в 1866 р., а на стор. 74 подано рік 1865 як дату заснування товариства. — Ці дрібні, здебільша технічного порядку недогляди не зменшують ні вартості книги, ні великого труду І автора.

шою т. зв. серединою, цебто головною течією з широко розбудованою організацією та відносно великою оперативною здібністю. Перед ним скапітуловала подавляюча більшість тої інтелігенції, що виростала на традиціях галицької націонал-демократичної партії і тих груп, що кристалізувалися організаційно на „християнсько-супільній” лінії. На такий шлях ступили теж інші групи, які в давніших часах замарковували свою опозицію, а навіть ворожість до колишнього націоналістичного руху на те, щоб опісля зробитися у подавляючій більшості свого членства підпорою того крила згаданого руху, що так дуже обтяжене своїми ділами. На яви вислуги цьому крилу пішли навіть видатні діячі давніших демократичних партій, що надало еміграційному життю за останні десятки літ особливої пікантності. На інтелектуальну платформу („ідеологію”) цього крила націоналістичного руху почали переходити з більш чи меншими „успіхом” навіть установи, що називають себе науковими (про що в нас говорить не вільно, бо „батьки народу” ображуються!). І ще одна обставина: згадане крило знайшло для себе визначну підпору в нашій сittі обивательщині. Якже ж можна називати його екстремістичним?! — А це означає, що вживані у нас лінії „поділу тaborів” давно затерлися і що проблематика, що лежить в основі названих і подібних явищ, є далеко більше заплутана, як виглядало б.

Може деякто відповісти, що є в нас групи з довгою і, так сказати б., „лівого” традицією, які ні на згадану колаборацію, ні на вислужництво домінуючій в нас течії не пішли. Можна це за ними призвати, однака потіха з цього ніяка. Ці групи складаються здебільша з людей, що законсервували свої інтелектуальні, а там далі й свої світоглядові обрї такими, якими вони їх мали в часах їхньої молодості, отже яких 40, а навіть 50 літ тому. Сьогодні вони є такими самими підпрограмами домінуючої в нас громадсько-супільної системи, як і їх націоналістичні противники, і — такими самими ворогами справжнього зрушения.

Це є покищо перший натяк на дуже складну ситуацію, в якій довелося організовувати „Листи”. Годі тут нарікати на те, що робило таку роботу нелегко. Таксамо було б зайве підкреслювати роль такого чи подібного видання. Скажемо тільки загально, що добра публіцистика належить до найблішгих пекучих потреб нашої еміграції. Без неї не може бути жодного клімату для нарощування супільної політичної думки ні для культурних вартостей. Найкращі ідеї не знайдуть дороги до власного громадянства.

Проблеми сучасності є основною віссю публіцистики. Два структурні моменти для неї притаманні, якщо вона є тим, чим бути повинна. Перше — це гостре пізнання свого предмету. Об’єктивність його має свої обмеження, бо годі сучасникові здобутися на повний дистанс до фактів, які його самого дуже заторкають. Зате воно наслажується силою від проблем сучасності та може у великій мірі родити нові аспекти розуміння минулого. І другий момент: справжня публіцистика не боїться, як треба, гострої постави, не поступається перед деяким екстремізмом думки. Це є пункт, де рідна гіпокризія піднімає лямент. А тимчасом екстремна думка, навіть якщо вона в деячому несправедлива, наскілько проблеми, які юшо інше її будуть до життя живих. Навіть у теоретичній сфері вона має дуже велике значення. У дозрілих супільностях ніхто не згіршується, якщо хтось заговорить про шокуючі речі у трохи шокуючий спосіб.

Якщо в нас ще є спроби публіцистики, то вони дуже кволі. В одному типові випадків люди держаться партійної огорожі, пишуть здебільша те саме на протязі довгого часу, а щоб викликати враження живучості, знаходять одного або кількох „ворогів”, проти яких вистрілюють що деякий час полемічні сальви. Так можна простояти довше, але яка кому з такого користь? — Є ще й інша рецепт: виминати немилі речі, а сторінки заповнити літературою, докладніше: белетристикою. Це лежить на лінії відомої традиції та виглядає модерніше. Однаке втеча від болючих речей залишається надалі тільки втечею.

2. ДЕЩО ПРО „ПРОСТИ ФАКТИ”

Наголошуєчи потребу яскравої постави у сфері думки як однієї з конечних передумов доброї публіцистики, можемо викликати враження, що у такий спосіб бажасмо увести в наше громадське життя моменти упередження й пропагувати якийсь вид агресивного суб'єктивізму. У противагу цьому можна б видвигати — принаймні для проби — іншу точку бачення: може було б для публіцистики краще поставити увесь акцент на факти а зокрема на прості факти. Факти (продовжуємо цю думку) с по своїй істоті чимось доконаним; Іх не можна завернути. Кожна розумна людина мусіла б з ними погодитися. З тієї причини якраз на грунті фактів легко знайти з іншими спільну мову.

У цьому аргументі є багато приманчового. Труднощі зачинаються однаке зараз же при першій застаяні. Вже в індивідуальному життю людини важко сказати, що є для неї фактом, якщо залишимо на боці різні трияльні речі. Є загально відомо, що люди дуже часто втікають від фактів власного життя мов від примар і намагаються їх приглушили будуванням фасадів і фікцій. А що ж тоді говорити про нетрі колективного життя!

Звернем увагу на одну відому обставину. Стоять у нас від довгих літ побіч і проти себе „табори”, більші чи менші групи, окопавшися на своїх позиціях. Кожна з таких формацій намагається побудувати свою силу на якісь системі фактів, взятих з близчого чи дальнього минулого. Навіть святкують окремі факти. Все це не давало б причини до тривоги, якби не те, що постас добре умотивоване враження, що від довшого часу розривають нашу спільноту відосередні сили, які несуть її у різних напрямах та розколюють її на цілий ряд непов'язаних з собою островів. Це не діється через сударні поглядів, чи світоглядів. Справа далеко гірша, бо ці розриви відбуваються в самому фундаменті, у сфері основних фактів.

Цей процес своєрідної дезінтеграції почався доволі давно. Мабуть не може бути ніякого сумніву, що до революції та визвольної війни українство, не зважаючи на всі кордони й на дуже різноманітні компоненти, було в своїй основі одною просторовою течією, сказати б, одним процесом. Мало воно багато дуже слабих місць, однаке мало теж визначних провідників, що втішалися безсумнівними авторитетом, як ніколи опіля. Ці провідники дуже різнилися між собою розумінням справ і поглядами, однаке комунікувалися з собою й пильно студіювали думки своїх попередників. Як приклад цього останнього може послужити повне пошанні відношення В'яч. Липинського до Мих. Драгоманова. Як змінилися часи видно хоч би з того, що теперішні ніби-учні Драгоманова уважають своїм священним обов'язком не знати спадщини Липинського з принципу.

Часи справді змінилися. Звідки беруться корені великої зміни, дуже важко сказати. На цьому місці хай вистачить завважити, що зміна дала в яскравий спосіб про себе знати вже в першій декаді після революції та визвольної війни. Великий струс переломових років, струс психічної натури, мусів відограти тут неабияку ролю. Українці виломилися з дотогочасних систем, щоб будувати свою власну долю. Після катастрофи приходило поволі своєрідне заламання. Не масмо на думці настроїв зневіри, що є зрозумілим і здебільшого проминаючим явищем, а деяшо інше й — далеко глибше. Враження таке, що українство, яке брало участь у великих подіях, наче пережило шок від розмірів історичного процесу та своєї з ним конfrontації. Прийшла потреба теоретичного, а там далі й практичного розрахунку з тим, що сталося, а в першу чергу розрахунку з самим собою. У 20-их роках, особливо в першій їх половині, були навіть імпонуючі спроби подолати таке завдання або бодай дати причинки до нього. Зусилля походили від людей різних напрямків, що були здебільша духовно впovні оформлені ще до революції. Ряди їх рідшли щораз більше, а на їх місце не приходили нові рівновартні сили. Тому 30-ті рр., принесли в наших тодішніх еміграційних центрах в Європі порівнюючи з 20-тими дуже помітне обниження, хоч високі школи закінчувало немало людей. І взагалі треба сказати, що від довгих десятиліть помітна у нас постійна тенденція („тренду”, як тут це називають) до інтелектуального зниження, хоч кадри дипломованої інтелігенції постійно зростали. (Процеси інтелектуального характеру на підбільшовицькій Україні тут залишають збоку.)

Наслідки не дали довго на себе ждати. Роки визвольної війни й революції зачали щораз більше затрачувати свої контури. Вони перестали бути предметом справжнього дослідження, а з тим перестали бути джерелом досвіду для сучасного життя. До них поверталися, але культово, цебто „святкуючи”. Для святкувань вибирали люди старшого віку здебільша той час, який Їхня партія уважала своїм, нехтуючи все інше. Молодші формaciї вибирали т. зв. світлі моменти, що давали добру тему для декларацій та декламацій, залишаючи збоку розгляд реальних ситуацій. Так поволі й ледве помітно зарисувався розпад серед української спільноти — і то у сфері основних фактів.

Цю лиховісну тенденцію прийняв за свою теж націоналістичний рух і зробив з неї страшну руйнуючу силу. Роки довкола другої світової війни були часом найяскравішого вияву цього руху. До того, що тоді діяло і ще досі не цілковито вигасло, можна ставитися різно, однак не можна не бачити, що це був великої ваги досвід для нас усіх. Критичний розрахунок з діями націоналістичного руху річ необхідна. Без цього не може бути мови про здоров'я української спільноти. Коли ж запитати, що в цьому відношенні осягнено, то робиться ляжно. Тут повний відступ від фактів, навіть історично відомих і ще добре збережених у людській пам'яті; тут і чим не прикрита втеча в незугарно фабриковані фікції під плащиком героїзування руху. Фабрикати такого роду накинено поважній частині громадянства, як факти. Як перший наслідок цього прийшов небувалий досі розпад української спільноти чи то на політично-світоглядові секти, чи на ватаги, які вже, здається, не мають одна з одною нічого спільного.

Процес небувалого досі розпаду української спільноти сигналізує теж великі зміни у відчуванні й мисленні сучасної української т.зв.

громадської людини. Її втеча від реальних фактів і проблем є однотипною її відступом у свій внутрішній світ, на „внутрішні позиції”, як самодостатню базу її дії. Але об'єктивні критерії вартості і справжню силу дає тільки зустріч з незредукованою дійсністю. Коли цього бракує, то у внутрішній світ людина швидко вкрадається порожнече, а з нею щораз більше безсилля. У суспільностях, податливих на всякі слабості, порожнече ѹї безсилля намагається експлуатувати патріотичні сентименти людей і монополізувати для себе етичні вартості.

Такі тенденції діють у нас здавна. Вони не спинилися на середині дороги і встигли вже підкорити собі просторі громадські терени. Вони — важка загроза для нашого інтелектуального життя, для якого об'єктивне пізнання є питанням бути чи не бути.

Інтелектуальне життя відродженого українства ніколи не було вільне від небезпек, однаке ще мабуть ніколи не грозило йому від власної суспільності стільки як тепер. Пізнання, інтелект в дусі панівного серед нашої громади розуміння, ні автономна сфера ні автономна сила. Одно й друге має бути тільки інструментом для самоутвердження тої породи людей, що виплила в нас на верх. І це тільки логічний наслідок відступу від фактів і переходу на „внутрішні позиції”.

Одно й друге є не тільки збуренням всякого ґрунту для всякого справжнього інтелектуального життя, без якого нам не вийти з вічної чверть-і півінелігенні; воно є теж брамою для агресивного й дуже сумнівної вартості людського елементу. Сьогодні почувася себе в праві забирати голос у тонких і складних справах кожний, навіть як нічого з даного предмету не розуміє. У потребі він аргументує своїм „патріотизмом” і посилається на моменти моральної натури.

Є в нас багато прикрих речей. Від довгих літ цькують час-від-часу людей справжнього інтелекту, — найкраще, що ми маємо. Брутальна, темняцька демагогія вливається навіть в інституції, що в назві мають слово „науковий”. Все те приймають і промовчують навіть ті, що мусили б розуміти, в чому діло.

Не вільно тільки говорити такого, що зачіпає панівну систему від її основ, бо повстане широкий і однозгідний фронт. Його реакція — моральне, майже релігійне обурення; його санкції — моральний засуд.

3. ПРО „МОРАЛЬНИЙ АРСЕНАЛ“ НАШОЇ ГРОМАДИ

Наша громада безнадійно розколена до самих фундаментів. Не зважаючи на ще, її реакції в різних ситуаціях напрочуд одностайні. Ми вже згадували про те, як вона спрямовує т. зв. моральний аргумент проти всього, що її непокоїть, а в першу чергу проти інтелекту, якщо він йде своїми дорогами й не хоче бути на послугах панівної системи. Можна посунутися ще даліше і поставити тезу, що наша громада намагається послідовно підтягнути цілі просторі ділянки суспільно-політичного і культурного життя під етичні категорії в її власному розумінні, щоб у такий спосіб вдергати в силі свою систему. Зілюструємо це на двох прикладах.

Відомо, що слово „Нація” (з великої букви) уживають у нас на всі лади. Здавалось би, що бодай публістично ми повинні б мати розбудовану (соціологічну чи іншу) проблематику нації. Проте цього нема. Те саме в основному можна сказати про інше поняття: „демокра-

тія". Повторяють щоправда декілька тривіяльних фраз, однаке для дуже розлогої та трудної проблематики демократії не видно ніякого інтересу. Скільки наших лідерів знає, що півстоліття тому Волод. Старосольський написав блискучу студію про „Принцип більшості”? — І одно і друге з названих понять скотилося у нашій практиці до ролі незугарно замаскованого морального гасла без соціально-політичного змісту, — усе на те, щоб мати на будень вигідний засіб для будування барикад для себе. І взагалі треба сказати, що практика редукування проблематики суспільно-політичної сфери до небагатьох вигідних гасел морального змісту сигналізує, як не можна краще, процес нашого розкладу.

Наши завваги не є спрямовані проти етичних вартостей, ні проти їх ваги в колективному житті, а проти спихання їх до інструменту, що має служити всяким амбіціям, інтересам і — що ще гірше — прикривати безсилия. Що треба б сказати про людину, що в приватному житті втікала від зусиль і намагається зрозуміти щонебудь, а зате на кожному кроці висуvala b аргумент своєї моральної бездоганності? Ніхто не скотів би її довше толерувати. У громадському життю, де йде часто про дуже відповідальні речі, робимо точно навпаки.

Не може бути ніякого сумніву, що і т. зв. відклики до морального аргументу, і оте редукування різних сфер життя до моральних гасел, йде по лінії якоїсь моралі, але напевно дуже викривленої. — Це дуже широка й важка тема. Хай буде вільно закінчити наші думки кількома заввагами.

Не все, що виходить на форум з моральною етикеткою, є вже морально добро. Існують і діють теж системи моралі, фальшиві вже по своїй основній структурі. Один з прикладів це мораль ресентименту (відкриття Ніцше, скореговане Максом Шелером).

Етичні вартості, якщо вони гідні тієї назви, є вартостями автономними. Тому то вони можуть поставити людину у конфлікт навіть з усім світом. Робити з них інструмент для чогонебудь — значить фальшувати й нівечити їх.

Внутрішня поставка, „глибини сердечні” є головною пружиною джерелом живучості кожного справжнього етосу. Не зважаючи на те, людські акти, які називаємо морально добрими або злими, є переважно дуже скомплікованими структурами. Вони вимагають здійснення таких передумов, як напр. розуміння життєвих ситуацій і т. д. Сфера етосу є в переважаючій мірі сферою внутрішніх конфліктів, з яких інераз важко знайти вихід без провини. З тієї причини етици (чистої) внутрішньої постави протиставлять етику відповідальності, що враховує всю складність життя, не зменшуючи в нічому ваги внутрішньої постави. — Описувана нами практика і тут робить прогріхи: вона викидає за борт момент відповідальності й усього, що з цим зв'язане, і нівечить у наслідках саму внутрішню поставу. Це і причина, чому наша демагогія так зрослася з відкліками до моралі.

Ці думки ледве натяки на деякі наші сучасні проблеми. Звідки б їх не снувати — чи від „об'єктивних фактів”, чи від „внутрішньої постави” — всюди відкривається розоране поле і безоднія. Це є ситуація нашої публіцистики; звідси виростають її завдання. Вона пегідна свої назви, якщо в неї немає сили станути віч-на-віч найгіршому.

ERRATA

У попередньому (8-9-10) ч. „Листів” трапилася прикра помилка. Друкарсько-технічний чортік вже після коректи здеформував одне місце в статті В. Л-ча „Думки про лектурі”. На цьому місці подаємо ціле речення, в якому це сталося (стор. 47, від 16-го рядка згори):

...Зудар

світоглядів Максима й Соломона, характеру сильної людини, доведеної автором, щоправда майстерно, до моделю т.зв. позитивного героя (м. ін. — такою проблемою літературного героя не займається світова література, це головним чином винахід соц-і нац.-реалізмів, який бундочко парадує також на фронтах нашої емігр. літератури) — і цинічної безхарактерності чітко ілюстровані у творі ходом подій та іхнім, доволі широко розгалуженим у прерізнях епізодах розгортанням на тлі однієї, центральної, безумовно дуже пригожої для фільмового сценарія, подій.

ВИДАННЯ СЕРІЇ „ЖИТТЯ І МИСЛІ”

КОСТЬ ПАНЬКІВСЬКИЙ: РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ Нью Йорк-Торонто 1965, 479 стор., ціна 7 дол.

З голосів преси:

...Здається, перша спроба дати загальний огляд трирічної німецької окупації... дуже великий джерельний матеріял...

(Укр. Вісті, Едмонтон, 2 грудня 1965).

...автор згадує про свою діяльність, нічого не бажає скривати... Книга багата на масу матеріялу про культурне і громадське життя...

(„Вісті”, орган Крайової Управи Братства кол. вояків І У.Д. — УНА, Мюнхен, ч. 121, весна 1966 р.)

...солідно документована книжка К. П., написана на широкому тлі східноєвропейських подій... людиною конструктивного, державницького способу думання й широкого щирогуманного погляду на світ...

(Григорій Костюк у „Нових днях”, Торонто, червень 1966)

Інші видання серії „Життя і Мислі”:

М. Шлемкевич: Українська синтеза чи українська

громадянська війна, 2 вид. 0.75 дол.

“ ” Загублена українська людина 1.75 дол.

“ ” Галичанство 1.75 дол.

“ ” Верхи життя і творчості 2.00 дол.

Т. Лапичак: Український націоналізм 2.50 дол.

К. Паньківський: Від держави до комітету 2.00 дол.

М. Шлемкевич (ред.): Українська душа (Збірник із статтями

Є. Онацького, В. Цимбалістого, В. Дорошенка,

М. Шлемкевича 1.00 дол.

ЗАМІСТЬ КВІТІВ

Замість квітів на могилу сл. п. МИКОЛИ ШЛЕМКЕВИЧА: І. Івахнюк (Торонто) — 20.00 дол.; Р. Придаткевич (Кентакі) — 20.00 дол.; Д. Горняткевич (Ірвінгтон) — 5.00 дол.

Замість квітів на могилу бл. п. МАРІЇ з КОПЕРТИНСЬКИХ КОРИТКО, дружини о. Мирона: По 10.00 дол. О. і М. Салдити, та Ір. і П. Остапчуки (Бофало).

ЗБІРНЕ МЕЦЕНАТСТВО

Д. Марушак (Торонто) — 48.00 дол.; Д. Федик (Торонто) — 30.00 дол.; Г. Чорнобицька (Австралія) — 15.00 дол.; Яр. Черевко (Вірджил, Онт.) — 15.00 дол.; по 12.00 дол.: А. Слободян (Торонто), І. Шох (Флашінг, Н. Й.), О. Антипов (Дітройт), Б. Томків (Аллегені, Н. Й.), М. Хархаліс (Торонто), Б. Филипчак (Пасейк).

ПРЕСОВИЙ ФОНД

С. і І. Дорощак (Бофало) — 24.00 дол.; д-р В. Кушнір (Вінніпег) — 20.00 дол.; І. Манастирський (Торонто) — 15.00 дол. По 10.00 дол.: І. Стебельський (Денвер), І. Ліщинський (Ірвінгтон), В. Кий (Честер); 6.00 дол.: — Р. Форостина (Бруклін); По 5.00 дол.: Т. Гасцький (Вінніпег), І. Савка (Філя.), А. Олесюк (Сан Франц.), Д. Марущак (Торонто); По 4.00 дол.: М. Фляк (Едмонтон), В. Шерей (Форест Гілс, Н. Й.), В. Сенежак (Вест Орендж, Н. Дж.). С. Бровчук (Отава, Онт.), Р. Дражньовський (Тінек, Н. Дж.), В. Надрага (Чесверлі, Mr.); 3.00 дол.: В. Гносвій (Варго, Н. Д.); По 2.00 дол.: А. Гончар (Нью-Йорк), І. Вишнівський (Форт Віліамс, Онт.), М. Мирошниченко (Вудсайд, Н. Й.), П. Іванів (Форт Ірі, Онт.); 1.00 дол: В. Сірський (Вотерлу, Онт.).

Видавництво цієї дякує

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Прохасмо Вельмишановних Передплатників звернути увагу на нашу нову адресу: LETTERS to FRIENDS P. O. Box 375, Cranford, N. J., U.S.A., 07016.

Передплата на 1967 р. виносить 6.00 дол. Грошеві перекази можна вписувати на LETTERS to FRIENDS або Mrs. Martha Shlemkevych-Sawusky.

